

A recently-known version of the book *Anis al-Nas* with a new recognition of its author*

Tayyebbeh Dehghan Niri

PhD student of Persian language and literature, Yazd University

Dr. Yadollah Jalali Pandari¹

Professor of Persian language and literature, Yazd University

Abstract

The book *Anis al-Nas*, written in the 9th century AH, is on the theme of practical wisdom. Two handwritten versions of this book have been found so far. Each version is recorded in the list of handwritten works under a different title and in the name of a different author. The present study seeks to identify the real author of the book, introduce the versions found, and justify the necessity of paying special attention to the second version. In this regard, various opinions about the proclaimed author of the book are examined, and Ghavam al-Din Mohammad Yazdi, as the main author, is introduced along with his works. Then, the available versions of *Anis al-Nas* are compared, and some light is shed on how the second version of the book can help to clarify the ambiguities and fill the gaps of the first version even in its printed copy. It is concluded that Ghavam al-Din Mohammad Yazdi was the one who wrote the book. It is also emphasized that making corrections on the text of the book is possible by comparing the two versions.

Keywords: *Anis al-Nas*, Treatise on ethics and politics, Ghavam al-Din Mohammad Yazdi, Shoja Shirazi, Prose of 9th century AH.

* Date of receiving: 2023/8/13

Date of final accepting: 2024/7/1

1 - email of responsible writer: jalali@yazd.ac.ir

1. Introduction

The book *Anis al-Nas* is known to be written by Ghavam al-Din Mohammad Yazdi (d. 830 AH), a poet, writer and government agent. On the theme of practical wisdom elaborated in twenty chapters, the book was gifted to Ibrahim Sultan, the governor of Fars, who was the son of Shahrokh Mirza, a Timurid prince, and an advocate of arts and science. There are two handwritten versions of the book left behind.

The first version is the one numbered 9518 kept at the library of The Islamic Consultative Assembly. With its final pages lost, this book ends up in the middle of chapter 19. There is, thus, no access to the author's name and the date of writing, but bibliographers have figured how old the book is on the basis of the textual evidence. Written elegantly, the book was initially intended for Ibrahim Mirza's library, but it then went to Shahrokh's library, where it was sealed on two pages. This book was edited by Iraj Afshar and published in 1977.

The second version of the book *Anis al-Nas*, numbered 3982, is available in the collection of handwritten works at the Central Library of Tehran University. Since more than four chapters are missing from the beginning of the book, the librarians have classified it based on the subject under the name 'A Treatise on Ethics and Politics'. Also, due to some final pages being missing, there is no knowledge of the date of writing and the name of the scribe who put the text down in nasta'aliq handwriting. However, based on the evidence, it is thought that the book was written sometime from the 9th to the 10th century AH.

Considering the missing parts in the book, it has not been possible to identify the author, but a phrase on page 216 (i.e., the royal triumph book written in the eminent court of his majesty Moghayesi) and some historical pieces of evidence have made experts believe that the author was Ghavam al-Din Mohammad Yazdi, whose father and brother were Zia al-Din Aboubakr and Sharaf al-Din Ali Yazdi, respectively.

2. Methodology

This article introduces the available handwritten and printed copies of *Anis al-Nas* so as to verify the attribution of the book to the proclaimed author, introduce the real author and his works, examine the problems in the printed

copy, and underline the necessity of scrutinizing the newly found version of the book so that a more accurate text can be created along with appropriate comments. The research data are derived from the handwritten and printed copies of the book at the library.

3. Results and discussion

The book *Anis al-Nas* was written by a government agent in the year 830 AH and then gifted to Ibrahim Sultan, an art and knowledge-advocating Timurid prince. This book, which is all about practical wisdom, is available in two copies. The one in the parliament library has its author's preface maintained; thus, the names of the book and the author are known. The copy in Tehran University library, however, has its initial part missing, hence no knowledge of those names. This defective copy has been scrutinized by bibliographers. Based on its textual and conceptual features, they have cataloged it with the title 'A Treatise on Ethics and Politics' or 'Ethics and Politics'. Some researchers have attributed the book to Ghavam al-Din Mohammad Yazdi, and some others, relying on the word 'Shoja' in the preface, have assigned it to someone named Shoja. As far as the author of this article understands, the word 'Shoja' in the preface of the book is an adjective for the sultan or an allusion to Shah Shoja.

While narrating a historical event, the author of the book refers to another work of his called 'Royal Triumph'. Based on evidence, this book is by Ghavam al-Din Mohammad Yazdi. Besides, the poems included in the text of the book signify that the composer must have been somebody of fame in poetry. Considering the features of the other works of Ghavam al-Din, it is almost for sure that the author is nobody but him. What undermines this inference is Allameh Ghazvini's remarks and Iraj Afshar's approval of them as well as bibliographers' unawareness of the second copy of the book. All this brings one to the conclusion that *Anis al-Nas* was written by Ghavam al-Din. As it seems, he took his name off the book to abide by the principles of self-blame (*malamatieh*) and to avoid showing off. The identified works of this author are *Anis al-Nas*, *Anthology*, *Collection of Letters*, and *Royal Triumph Stories*, all of which except for *Anis al-Nas* have remained unedited and unpublished.

The book *Anis al-Nas* is in a simple and fluent prose. Many of the subjects and materials in the book have been adopted from the previous and contemporary prose and poetic works. This act of adoption is admitted by the author, but he does not feel obliged to cite the sources he has used, except for very few cases.

Despite the value of the printed copy of *Anis al-Nas* and the praiseworthy work of the editor, who maintained the book for the interested and made the research on it possible, it suffers from several problems as follows:

- a. Some words and phrases are missing.
- b. Some words and letters are added to the original text.
- c. The annotated codes and signs are ignored, such as a sign pointing to an annotated material, a colon under the words that must end in the letter "ی" but seem to lack it.
- d. The sign (ء) is used on the letter (ا) as a substitute for (ای). Also, the sign (~) is sometimes placed under the letter (ح) so that the reader would not mistake it for (خ).
- e. The editor has marked the illegible words with (?), (كذا), or (...). These cases can be improved through a careful examination of the handwritten copy in the parliament library, a search in the corresponding sources, and the checking of the copy at Tehran University.
- f. The correction of the printed copy is comparative but wrong.
- g. The problems of the edited copy (e.g., smudged parts and illegible or wrong words) are not mentioned.
- h. In the printed copy, there are some cases where a given word of the handwritten book is replaced with another word of the same meaning.
- I. The chipped parts of the text are neglected.
- j. There are instances of misreading and orthographic errors.
- k. The obsolete terms in the text have not been mended.

4. Conclusion

In this study, the available handwritten and printed copies of the book *Anis al-Nas* were introduced, and the attribution of the book to Shoja Shirazi and Ghavam al-Din Mohammad Yazdi was verified. The latter was finally proved to have been the author of the book. This was followed by the

introduction of the works that he has left behind. The research also addressed the problems slipping through the printed copy and considered it necessary to make a more accurate version of the book along with proper comments on it.

فصلنامه علمی کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی

سال بیست و پنجم، پاییز ۱۴۰۳، شماره ۶۲، صفحات ۱۷۸-۱۳۵

DOI: [10.29252/KAVOSH.2024.20472.3460](https://doi.org/10.29252/KAVOSH.2024.20472.3460)

نسخه‌ای نوشناخته از کتاب انیس‌الناس با

شناختی تازه از مؤلف آن *

(مقاله پژوهشی)

طیبه دهقان‌نیری

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه یزد

دکتر یدالله جلالی پندری^۱

استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه یزد

چکیده

کتاب انیس‌الناس یا رساله در اخلاق و سیاست، از آثار قرن نهم هجری با موضوع حکمت عملی است. تاکنون دو نسخه از این کتاب شناسایی شده است. هر دستنویس با عنوانی متفاوت از دیگری و متناسب به مؤلفی متفاوت در فهرست‌های نسخ خطی ثبت شده است. هدف این مقاله مشخص نمودن مؤلف اصلی کتاب انیس‌الناس، معرفی نسخه‌های یافت‌شده از کتاب و اثبات لزوم توجه به تحریر دوم آن است. بنابراین ضمن نقل اظهارنظرهای موجود درباره انتساب اثر به مؤلف، آنچه درباره مؤلف اصلی کتاب، قوام‌الدین محمد یزدی و آثار او به دست آمده است، عرضه و بررسی خواهد شد. سپس ضمن معرفی تحریرهای موجود با مقایسه متن آن‌ها، به این موضوع می‌پردازیم که تحریر دوم چگونه می‌تواند به رفع ابهام و افتادگی‌های تحریر اول که در نسخه چاپی هم ظاهر شده کمک کند و به این ترتیب اثبات می‌شود که مؤلف کتاب انیس‌الناس، قوام‌الدین محمد یزدی است و جهت دست‌یافتن به متنی صحیح‌تر از کتاب انیس‌الناس لازم است، متن نسخه نوشناخته مورد توجه و مقایسه با متن تحریر اول قرار گیرد. واژه‌های کلیدی: رساله در اخلاق و سیاست، قوام‌الدین محمد یزدی، شجاع شیرازی، نثر قرن نهم، انیس‌الناس.

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۳/۰۴/۱۱

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۵/۲۲

^۱ - نشانی پست الکترونیکی نویسنده مسئول: jalali@yazd.ac.ir

۱- مقدمه

کتاب «انیس الناس» اثری است از قوام‌الدین محمد یزدی (متوفی ۸۳۰)، شاعر، نویسنده و کارگزار حکومتی که تا نیمه اول قرن نهم، در قید حیات بوده است و کتاب خود را با موضوع حکمت عملی، در بیست فصل تنظیم و به فرمانروای فارس، ابراهیم سلطان، شاهزاده دانش دوست و هنرمند تیموری، پسر شاهرخ میرزا و گوهرشادبیگم، هدیه نموده است. از این کتاب دو دستنویس باقی مانده است:

۱) نسخه‌ای که در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۹۵۱۸ نگهداری می‌شود. در این نسخه، تا اواسط فصل ۱۹ باقی مانده است و به دلیل افتادگی پایان نسخه، نام کاتب و تاریخ کتابت آن مشخص نیست؛ اما فهرست‌نگاران بنابر خط و کاغذ و تذهیب، آن را از زمان تألیف کتاب دانسته‌اند. این دستنویس به خط نسخ در ۲۳۴ برگ ۱۵ سطری به ابعاد ۱۹/۵×۱۱/۵ کتابت شده است. صفحه‌های آن مجدول و محرر به مشکی و زرد و لاجورد است (درایتی، ۱۳۹۱: ۳۳۴/۵؛ حافظیان بابلی، ۱۳۸۸: ۱۹۰/۳۰). (شکل ۱ و ۲) در صفحه عنوان شمس‌ای مذهب که در آن به سفیداب نوشته شده: «به رسم خزانه السلطان الاعظم الاعدل مغیث الدین ابوالفتح ابراهیم سلطان» وجود دارد، صفحه آغاز دارای کتیبه‌ای مذهب است که نام کتاب به سفیداب در آن نگاشته شده، عناوین فصل‌ها زر و شنگرفت و لاجورد است، رکابه‌نویسی شده و در حاشیه تصحیح شده و حواشی دارد. جلد این نسخه تیماج مشکی است (حافظیان بابلی، ۱۳۸۸: ۱۹۰/۳۰).

این دستنویس، نسخه‌ای آراسته است که برای کتابخانه ابراهیم میرزا، پسر شاهرخ و فرمانروای فارس، کتابت شده و سپس به کتابخانه شاهرخ میرزا، چهارمین فرزند تیمور گورکانی و حکمران دانش‌پرور و هنردوست خراسان، رفته و اثر مهر کتابخانه شاهرخ در دو صفحه از آن دیده می‌شود (ر.ک.: درایتی، ۱۳۹۱: ۳۳۴/۵؛ حافظیان بابلی، ۱۳۸۸: ۱۹۰/۳۰؛ افشار، ۱۳۵۶: ۱۵)؛ یکی در صفحه شمس اول کتاب و دیگری در صفحه

۱۲۶. ایرج افشار این کتاب را بر اساس همین نسخه، تصحیح و در سال ۱۳۵۶ چاپ نموده است.

فهرست‌نویسان و نیز ایرج افشار براساس عبارت «... محرر این حال و مقرر این مقال اقل عباد السلطان المطاع شجاع در سنه ثلاثین و ثمانمائنه...» در خطبه مؤلف، آن را از «شجاع» نامی دانسته‌اند، اما اشاره کرده‌اند که از زندگانی و احوال او اطلاعاتی به دست نیامده است (ر.ک.: شجاع شیرازی، ۱۳۵۶: ۱۱ مقدمه). فیلم نسخه ذکر شده به شماره ۳۱۹۵ در کتابخانه دانشگاه تهران نگهداری می‌شود (ر.ک.: درایتی، ۱۳۹۱: ۳۳۴/۵؛ دانش پژوه، ۱۳۶۳: ۹۶/۲ و ۹۷).

۲) نسخه‌ای که به شماره ۳۹۸۲ در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است، از آنجا که بیش از چهار فصل از ابتدای این نسخه افتاده است، فهرست‌نویسان، براساس موضوع، آن دستنویس را به نام «رساله در اخلاق و سیاست» ثبت نموده‌اند. به دلیل افتادگی پایان نسخه تاریخ دقیق کتابت و نام کاتب، که این نسخه را به خط نستعلیق کتابت کرده مشخص نیست؛ اما با توجه به شواهد، تاریخ کتابت آن را قرن ۹ و ۱۰ دانسته‌اند (ر.ک.: دانش پژوه، ۱۳۴۰: ۲۹۷۶/۱۲؛ درایتی، ۱۳۹۱: ۳۳۴/۵) (شکل ۳ و ۴).

همچنین به دلیل افتادگی ابتدا و انتهای نسخه، فهرست‌نویسان از این طریق موفق به مشخص نمودن نام مؤلف نشده‌اند و با توجه به این عبارت از متن کتاب: «در کتاب فتح‌نامه سلطانی که در مجلس رفیع حضرت سلطنت پناهی مغیثی مؤلف و محرر می‌گردد» (۲۱۶پ) و با توجه به قراین تاریخی آن را به قوام‌الدین محمد یزدی (درگذشته به سال ۸۳۰) فرزند ضیاءالدین ابوبکر و برادر شرف‌الدین علی یزدی (دبیر و مورخ معروف عصر تیموری، حدود ۷۹۰-۸۵۸) نسبت داده‌اند (ر.ک.: دانش پژوه، ۱۳۴۰: ۲۹۷۶/۱۲؛ دانش پژوه، ۱۳۶۳: ۸/۱؛ منزوی، ۱۳۴۹: ۱۵۳۹/۲؛ منزوی، ۱۳۸۱: ۳۱۳/۶؛ درایتی، ۱۳۸۹: ۴۹۷/۱).

این دستنویس بر روی ۱۰۰ برگ کاغذ سمرقندی با ابعاد ۱۷×۱۲ کتابت شده است. کاتب در هر صفحه ۱۴ سطر ۱۲×۷ تنظیم و کتابت نموده است. جلد این نسخه تیماج حنایی ضربی مقوایی است (دانش پژوه، ۱۳۴۰: ۲۹۷۶/۱۲). فیلم نسخه فوق به شماره ۲۷۲۷ در کتابخانه دانشگاه تهران نگهداری می‌شود (ر.ک.: درایتی، ۱۳۹۱: ۳۳۴/۵؛ درایتی، ۱۳۸۹: ۴۷۹/۱؛ منزوی، ۱۳۴۹: ۲/۲ ب ۱۵۳۹؛ دانش پژوه، ۱۳۶۳: ۸/۱).

۲- سابقه تحقیق

۲-۱- سابقه تحقیق درباره انیس‌الناس (تحریر اول کتاب)

علامه قزوینی در یادداشتی به تاریخ ۲۹ دی ۱۳۲۰ که در جلد ۹ یادداشت‌های قزوینی (۱۳۶۳) چاپ شده است، اشاره می‌کند نسخه‌ای را که برای فروش به کتابخانه ملی ارائه شده، مطالعه نموده است و در ادامه به معرفی قطع، تعداد برگ، خط، موضوع، تعداد فصول و عنوان فصل‌های کتاب می‌پردازد و با توجه به دیباچه کتاب، نام آن را انیس‌الناس، مؤلف آن را شجاع و سال تألیف آن را سنه ثلاثین و ثمانمائه (۸۳۰) یا یکی دو سال بعد از آن می‌داند که مؤلف آن را در قریه کوهان، یکی از روستاهای گرمسیر فارس، به نام مغیث‌الدین ابوالفتح ابراهیم سلطان تألیف نموده است. همچنین اهمیت کتاب را در حکایت‌هایی می‌داند که از آل مظفر، آل اینجو و حافظ نقل شده است. در ادامه نیز چند حکایت از حکایت‌های مذکور را نقل می‌کند و در پاورقی به توضیح بعضی واژه‌ها، اسامی و اصطلاحات موجود در حکایت‌ها می‌پردازد.

قاسم غنی در کتاب «تاریخ عصر حافظ» (۱۳۲۱) ضمن نقل روایت‌های گوناگون، از ماجرای دیدار حافظ با تیمور و اعتراض او به دست و دلبازی یا ولخرجی حافظ در شعر «اگر آن ترک شیرازی به دست آرد دل ما را...» از جمله قرائن بسیار موکد بر درستی این ماجرا را، روایتی از این گفت‌و شنود می‌داند که شجاع شیرازی در کتاب

«انیس‌الناس» نقل کرده است. ایشان در پاورقی منبع خود را یادداشت علامه قزوینی معرفی می‌کند.

سعید نفیسی در کتاب «تاریخ نظم و نثر در ایران» (۱۳۴۴) ذیل عنوان «شجاع‌شیرازی» به تبعیت از علامه قزوینی، او را از بنی اعمام شاه شیخ ابواسحاق اینجو، پادشاه فارس معرفی می‌کند که در سال ۸۳۰ کتابی در حکمت عملی به تقلید از قابوس‌نامه و سیاست‌نامه به نام «انیس‌الناس فی الاخلاق»، به نام ابراهیم سلطان بن شاهرخ به پایان می‌رساند و اضافه می‌کند که «شجاع» از شاگردان «میر سید شریف گرگانی»، دانشمند معروف قرن هشتم بوده است، اما اشاره‌ای به احوال و آثار او نمی‌کند.

محمدتقی دانش‌پژوه در جلد دوم فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (بی‌تا) ذیل عنوان «انیس‌الناس»، فیلم شماره ۳۱۹۵ تهیه شده از نسخه موجود در کتابخانه مجلس را معرفی نموده و این کتاب را به تبعیت از فهرست‌نگاران آن کتابخانه، از «شجاع‌شیرازی» می‌داند که برای ابراهیم سلطان پسر شاهرخ تیموری، نوشته است. احمد منزوی در «فهرست نسخه‌های خطی فارسی» (۱۳۴۹) ذیل عنوان «انیس‌الناس» ضمن معرفی نسخه کتابخانه مجلس که گویا در آن زمان هنوز فهرست نشده بوده است به تبعیت از فهرست‌نگاران کتابخانه، آن را از مؤلفی به نام «شجاع» می‌داند.

ایرج افشار کتاب «انیس‌الناس» را بر اساس نسخه کتابخانه مجلس، که در آن زمان گمان می‌شد، تنها نسخه موجود از این کتاب است در سال ۱۳۵۶ هـ ش چاپ کرد. وی بر اساس متن کتاب و بیشتر به تبعیت از علامه قزوینی، آن را از نویسنده‌ای به نام شجاع می‌داند که جدش پسر عموی شاه شیخ ابواسحاق اینجو بوده و کتاب را در سال ۸۳۰ هجری به نام ابراهیم سلطان تألیف کرده است. ایرج افشار در مقدمه مختصر خود بر این کتاب می‌نویسد: «که از این کتاب و مؤلف آن در مآخذ قدیم ذکری نیامده و فقط

نسخه‌ای از آن که برای کتابخانه ابراهیم سلطان نوشته شده بوده، به دست ما رسیده است» (افشار، ۱۳۵۶: ۱۱). او همچنین به موضوع کتاب، استفاده مؤلف از کتاب‌های معروف قبل از خود و اشعار شاعران بزرگ ادب فارسی و نیاوردن نام کتاب‌ها و نام شاعران در متن کتاب اشاره می‌کند و به این ترتیب پس از یک مقدمه حدود ۶ صفحه‌ای، به سبب تک‌نسخه‌ای بودن متن، به تصحیح قیاسی آن می‌پردازد و بعد از اتمام کتاب، در پایان، فهرست اعلام انسانی و داستانی، اعلام جغرافیایی و اقوام و ادیان و فهرست کتاب‌های متن را تنظیم می‌نماید. اما تعلیقاتی به این چاپ اضافه نشده است. این کتاب در سال ۱۳۷۴ به چاپ دوم رسیده است.

احمد منزوی در جلد ۶ «فهرستواره کتاب‌های فارسی» (۱۳۸۱)، ذیل عنوان «انیس الناس»، بر اساس فهرست قبلی خود و در واقع به پیروی از آنچه فهرست‌نگاران کتابخانه مجلس حدس زده بوده‌اند و ظاهراً بنابر دیباچه باقی‌مانده از نسخه مجلس، آن را از شجاع نامی دانسته که در سال ۸۳۰، کتاب را در اخلاق و آداب زندگی و معاشرت و شروط ملازمت بزرگان و... نگاشته است.

منوچهر دانش‌پژوه^۱ در کتاب «جایگاه نثر شیراز و فارس در تحول نثر فارسی در سده‌های هفتم تا نهم» (۱۳۸۷)، پس از بیان شرایط سیاسی و حوادث شیراز در زمان حکومت شاه شجاع و پس از اشاره به وفات او، به معرفی نویسندگان آن دوره می‌پردازد. اولین نویسنده‌ای که از او یاد می‌شود «شجاع» است. وی کتاب «انیس الناس»، اثر شجاع را از متون خوب اوایل قرن نهم معرفی می‌کند. البته آنچه در معرفی این کتاب بیان می‌شود تکرار سخنان نویسندگان قبلی است.

ابوالفضل حافظیان بابل‌ی در «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی» (۱۳۸۸)، ذیل عنوان «انیس الناس» به معرفی نسخه موجود از این کتاب به شماره ۹۵۱۸ در آن کتابخانه می‌پردازد و اشاره می‌کند که ایرج افشار این کتاب را بر اساس نسخه ذکر شده تصحیح و چاپ کرده است.

مصطفی درایتی در جلد دوم «فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران» (۱۳۸۹)، نسخه شماره ۹۵۱۸ کتابخانه مجلس و نسخه شماره ۳۹۸۲ و فیلم شماره ۳۱۹۵ کتابخانه دانشگاه تهران را ذیل عنوان «انیس‌الناس» و از «شجاع شیرازی» ثبت نموده است. همو در «فهرستگان نسخه‌های خطی ایران» (۱۳۹۱)، ذیل عنوان «انیس‌الناس»، این کتاب را از نویسنده‌ای به نام شجاع شیرازی می‌داند که آن را در سال ۸۳۰ در کوکان فارس تألیف و به ابراهیم سلطان، اهدا نمود. موضوع کتاب را حکمت عملی، سیاست و تدبیر منزل معرفی می‌کند. وی بعد از ذکر نام بعضی از فصل‌های کتاب، اشاره می‌کند که برخی مؤلف آن را قوام‌الدین محمد یزدی دانسته‌اند. در ادامه بعد از ذکر نام تعدادی از درباریان و دانشمندان عصر، که در این کتاب آمده، اشاره می‌کند که مؤلف در هر فصلی، داستان‌ها و اشعاری از خود و دیگران ذکر کرده است. سپس آغاز و انجام نسخه‌های موجود را نقل می‌کند و منابعی را که این کتاب را از قوام‌الدین یا شجاع دانسته‌اند، فهرست گونه بیان می‌دارد. وی در ادامه، نسخه‌های موجود از این کتاب، ثبت‌شده به شماره ۹۵۱۸ در کتابخانه مجلس، ۳۹۸۲ در کتابخانه دانشگاه تهران و فیلم‌های موجود از این دو نسخه، به ترتیب به شماره‌های ۳۱۹۵ و ۲۷۲۷ موجود در کتابخانه دانشگاه تهران را معرفی می‌نماید.

جلال محمدی در فصل دوم پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی تأثیر قابوسنامه عنصرالمعالی و گلستان سعدی بر کتاب انیس‌الناس شیخ شجاع» (۱۳۹۱) به معرفی مؤلفان این سه اثر و بررسی زندگی و آثار ایشان می‌پردازد. آنچه او درباره مؤلف انیس‌الناس می‌نویسد همان نکاتی است که دیگران نیز به آن اشاره کرده بوده‌اند.

وحید سبزیان پور و مرضیه دبیریان در مقاله‌ای با عنوان «تأثیرپذیری شجاع در فصل دوم کتاب انیس‌الناس از منابع فارسی و عربی» (۱۳۹۳)، تلاش کرده‌اند با بررسی فصل دوم کتاب انیس‌الناس، منابع مورد استفاده مؤلف و تأثیر اندیشه‌های اسلامی و ایرانی، در

این فصل از کتاب را نشان‌دهند. نویسندگان با استفاده از شواهد، ثابت می‌کنند که مؤلف در فصل‌بندی کتاب خود از شیوه قابوسنامه استفاده کرده است.

مرضیه دبیریان در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با موضوع «تأثیرپذیری کتاب انیس‌الناس از فرهنگ و ادب عربی و بازشناسی منابع آن» (۱۳۹۳)، پس از نشان‌دادن منابعی که مؤلف انیس‌الناس از شیوه و سبک آنها بهره برده، سرچشمه حکایت‌ها، سخنان حکیمانه، اشعار و امثال موجود در این کتاب را در منابع عربی و فارسی جستجو کرده و نشان‌داده است.

وحید سبزیان پور و مرضیه دبیریان با اساس قراردادن انیس‌الناس چاپ ۱۳۵۶، این کتاب را با عنوان «انیس‌الناس فی‌الاخلاق» (۱۳۹۳) چاپ نموده و در قسمت پیشینه تحقیق در مقدمه آن، به تصحیح و چاپ کتاب انیس‌الناس در سال ۱۳۵۶ توسط ایرج افشار، بر اساس تنها نسخه شناخته‌شده تا آن زمان، متعلق به کتابخانه مجلس و تجدید چاپ آن در سال ۱۳۷۴ اشاره کرده‌اند. اما هیچ‌کدام از اشکالاتی را که در مقاله حاضر به آنها اشاره خواهد شد، برطرف نکرده‌اند.

۲-۲- سابقه تحقیق پیرامون رساله در اخلاق و سیاست (تحریر دوم کتاب)

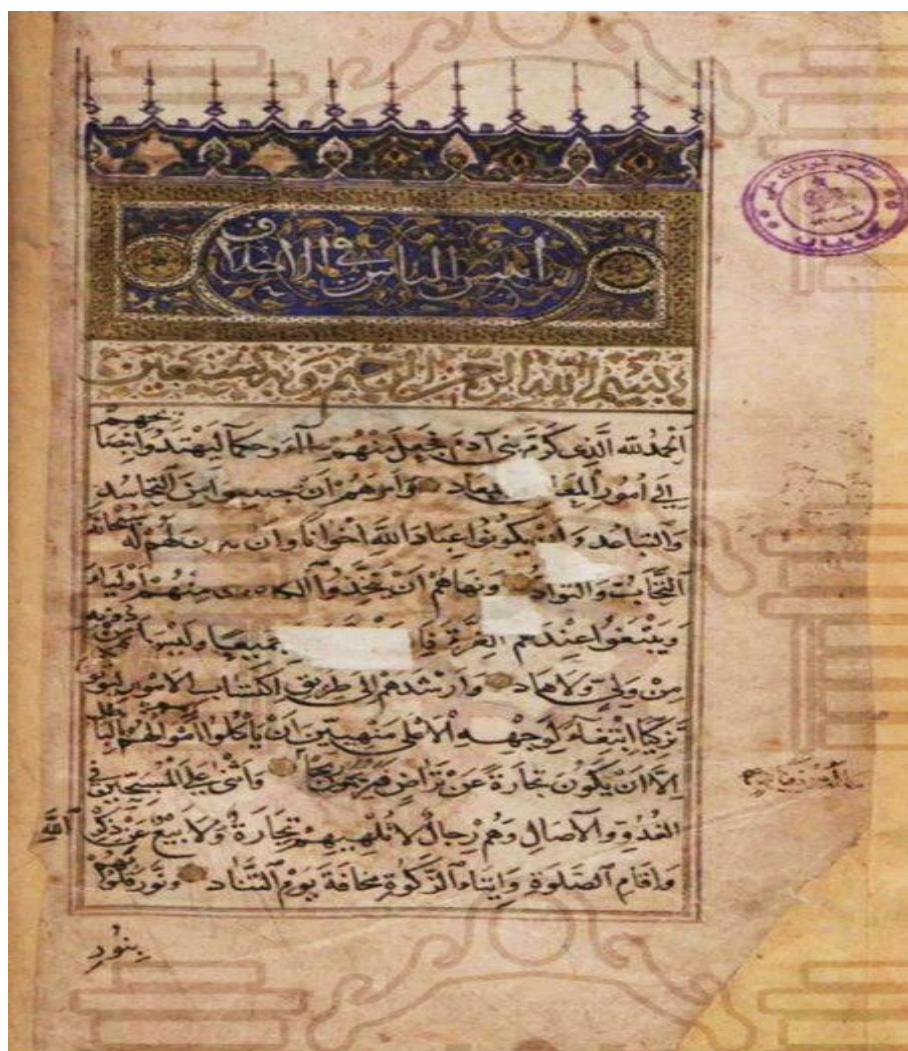
محمدتقی دانش‌پژوه در «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران» (۱۳۴۰) نسخه موجود به شماره ۳۹۸۲ را با عنوان «رساله در اخلاق و سیاست» معرفی می‌کند و با استناد به متن نسخه، آن را از مؤلف «فتح‌نامه سلطانی» می‌داند و با توجه به آنچه در دیوان و منشآت قوام‌الدین محمد آمده است، ثابت می‌کند که این نسخه و کتاب «فتح‌نامه» از قوام‌الدین محمد یزدی است. همچنین فهرستی از مطالب مهم و نام برخی از درباریان و دانشمندانی که در کتاب از آنها یاد شده است، به همراه شماره صفحه‌ای از نسخه که مطلب مورد نظر در آن وجود دارد، برای استفاده خوانندگان ذکر می‌کند.

محمدتقی دانش پژوه در جلد اول «فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران» (۱۳۴۸) ذیل عنوان «اخلاق و سیاست»، فیلم شماره ۲۷۲۷ موجود در این کتابخانه را، که از نسخه شماره ۳۹۸۲ ثبت شده در همین کتابخانه تهیه شده است، معرفی می‌کند و بار دیگر این کتاب را از قوام‌الدین محمد یزدی، مؤلف فتح‌نامه سلطانی می‌داند.

احمد منزوی در فهرست نسخه‌های خطی فارسی (۱۳۴۹) ذیل عنوان «اخلاق و سیاست» با اشاره به نسخه ثبت شده به شماره ۳۹۸۲ دانشگاه تهران و فیلم شماره ۲۷۲۷ به تبعیت از محمدتقی دانش پژوه این کتاب را از قوام‌الدین محمد یزدی می‌داند. (۱۵۳۹/۲)

احمد منزوی در جلد ۶ «فهرستواره کتاب‌های فارسی» (۱۳۸۱)، ذیل عنوان «اخلاق و سیاست»، بار دیگر این کتاب را از قوام‌الدین محمد یزدی دانسته که در آن از «فتح‌نامه سلطانی» یا «فتح‌نامه صاحبقرانی» خود، املای مغیث‌الدین ابراهیم، یاد می‌کند. منزوی در ادامه به معرفی اجمالی کتاب و ذکر عنوان فصل‌های باقی‌مانده می‌پردازد و نسخه شماره ۳۹۸۲ کتابخانه دانشگاه و فیلم تهیه شده بر اساس این نسخه را ذکر می‌کند.

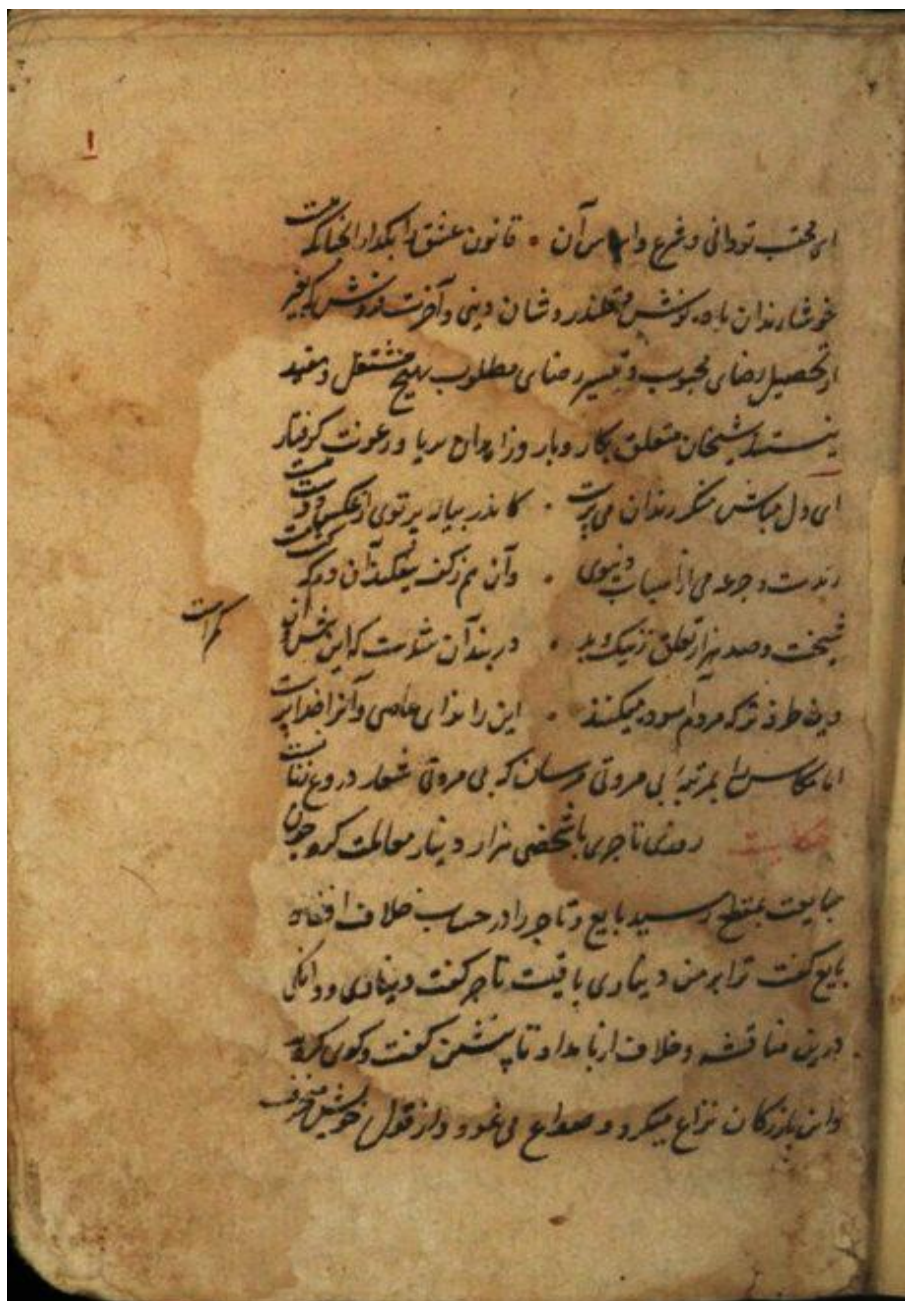
مصطفی درایتی در جلد اول «فهرستواره دست نوشته‌های ایران» (۱۳۸۹)، فیلم ثبت شده به شماره ۲۷۲۷ دانشگاه تهران را ذیل عنوان «اخلاق و سیاست» و از قوام‌الدین محمد یزدی معرفی می‌کند (شکل‌های ۳ و ۴).

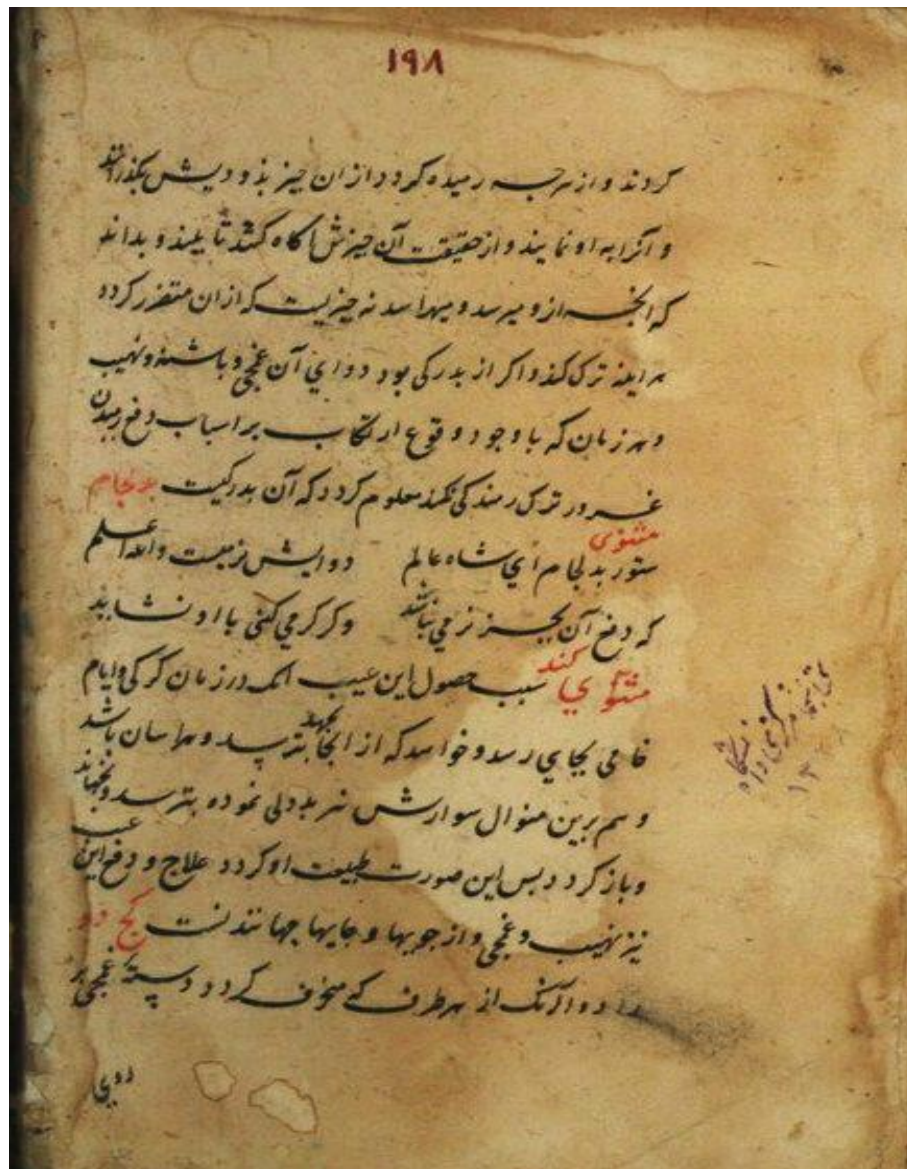
شکل ۱- تصویر صفحه اول تحریر اول

شکل ۲- تصویر صفحه آخر تحریر اول

شکل ۳- تصویر صفحه اول تحریر دوم

شکل ۴- تصویر صفحه آخر تحریر دوم

۳- معرفی کتاب انیس الناس

کتاب «انیس الناس» در سال ۸۳۰ هجری، در زمان فرمانروایی ابراهیم سلطان، پسر شاهرخ تیموری بر شیراز نوشته شده است. آنچنان که در یادداشت‌های قزوینی، تاریخ عصر حافظ، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران و مقدمه ایرج افشار بر «انیس الناس» و ... اشاره شده و مهم‌تر از همه بر اساس آنچه در دیباچه کتاب وجود دارد، موضوع این کتاب حکمت عملی یا همان اخلاق و سیاست مدن و تدبیر منزل است.

این کتاب، بر اساس دیباچه مؤلف که در نسخه کتابخانه مجلس وجود دارد، مشتمل بر ۲۰ فصل بوده و مؤلف در تألیف آن از آثار نویسندگان پیشین سود جسته و تحت تأثیر اندیشه‌های ایشان بوده است (شجاع، بی‌تا: ۷).

با توجه به عنوان فصل‌ها و محتوای کتاب مشخص می‌گردد که برای تمام نوزده باب باقی مانده، باب مشابهی در قابوسنامه وجود دارد (ر.ک.: دبیریان، ۱۳۹۳: ۱۳۹۳؛ بخشایی، ۱۳۹۵: ۲۰ و ۲۱). علاوه بر این مشابهت در نام‌گذاری، بسیاری از عبارات و حکایات ذکر شده در این کتاب نیز تقلیدی از قابوسنامه است. تا آنجا که بعضی، متن انیس الناس را برگرفته از قابوسنامه دانسته‌اند که مؤلف متناسب با موضوع، آیات، احادیث، اشعار و حکایاتی به آن افزوده است (ر.ک.: دبیریان، ۱۳۹۳: ۱۳۹۳) و بعضی آن را تحریر دیگری از قابوسنامه می‌دانند (بخشایی، ۱۳۹۵: ۱۵). البته این موضوع با توجه به وضع علم و ادب در آن دوره، که تازگی و ابداع در آن دیده نمی‌شود و پیوسته درباره آثار متقدمان و شرح و توضیح و تعبیر و تحشیه سخنان ایشان کار می‌شود، تعجیبی ندارد (ر.ک.: یارشاطر، ۱۳۳۴: ۲۶).

در جستجوی دیگر منابع مورد استفاده مؤلف به ذکر سه داستان از کلیله و دمنه، حدود ۱۸ عبارت از کتاب اخلاق ناصری و ۱۱ حکایت از گلستان در این کتاب برمی‌خوریم (ر.ک.: دبیریان، ۱۳۹۳: ۱۳۹۳ و ر.). همچنین بر اساس نسخه کتابخانه مجلس در دو جایگاه، یکی در صفحه ۲۰۰ که نظر صاحب کشف را در مورد آیه ۱۷۹ سوره

بقره، در مورد قصاص بیان می‌کند و دیگری در صفحه ۱۰۲ ر که از صاحب «کشاف نقل می‌کند که چهار آیه از آیات‌الله در شأن شراب در مکه نازل شده...» از مطالب این کتاب استفاده می‌کند.

مؤلف انیس‌الناس صرفاً در دو مورد که به تفسیر کشاف اشاره کرده و نیز دو مورد که داستان میمون و سنگ پشت و شیر و خرگوش از کلیله و دمنه را بیان کرده، به منبع خود اشاره می‌کند (۳۳ ر و ۲۰۸ پ). البته در مورد اخیر در نسخه مجلس، به صورت غیرمستقیم، ولی در نسخه دانشگاه تهران به صورت مستقیم به کتاب مذکور اشاره می‌شود.

با توجه به این که کتاب «انیس‌الناس» در گروه کتاب‌های علمی و آموزشی جای می‌گیرد و برای مؤلف آن، بیان معنی و انتقال مفهوم به خواننده در درجه اول اهمیت و آراستن سخن به ظرافت‌های لفظی در درجه دوم ارزش و اعتبار قرار دارد و نیز با توجه به اینکه حجم قابل توجهی از مطالب این کتاب، برگرفته از قابوسنامه است که نثری ساده دارد و همچنین با توجه به ویژگی نثر دوره تیموری، مؤلف، این کتاب را به نثری ساده و روان نوشته است و هیچگاه در آرایش سخن خود چنان غرق نشده که رعایت معنی را فراموش کرده باشد. هرچند اگر تمایلی داشت از این کار عاجز نبود و گواه این امر هنر نمایی او در همان تحمیدیۀ آغاز کتاب است که براعت استهلالی بس هنرمندانه است و در ضمن حمد و ثنای پروردگار به نحوی زیبا تمام بیست فصل کتاب را معرفی کرده است (ر.ک.: شجاع، ۱۳۹۳: خ).

در استفاده از کلمات و اصطلاحات عربی، غیر از تحمیدیۀ خطبۀ مؤلف که تماماً عربی است در مابقی متن اعتدال رعایت شده و از واژه‌های دشوار عربی که خواننده را به زحمت بیندازد استفاده نشده است. مؤلف که اهل مطالعه آثار ادبی بوده، خود نیز دستی در سرودن شعر دارد. این امر از شعرهایی که شاهد آورده مشخص می‌گردد، زیرا

در کنار اشعاری که به نظر می‌رسد سروده خود اوست، از اشعار بزرگان ادب فارسی نیز استفاده نموده است و نثر خود را با شعر فارسی و عربی زینت داده است.

در این کتاب حدود ۱۴۱۰ بیت و ۶ مصراع شعر فارسی و ۲۷ بیت و ۱ مصراع شعر عربی وجود دارد که نگارنده این مقاله، سراینده بعضی از ابیات را شناسایی نموده است. به نظر می‌رسد که بقیه اشعار از مؤلف کتاب باشد. با بررسی اشعار نقل شده در این کتاب مشخص می‌شود نظامی با ۳۸۴ بیت نقل شده، مولوی با ۲۱۷ بیت، عطار با ۱۷۶ بیت، سعدی با ۱۷۲ بیت و ابن یمین با ۱۱۸ بیت، به ترتیب جایگاه‌های اول تا پنجم در کسب توجه مؤلف انیس‌الناس را به خود اختصاص داده‌اند. از شاعران عرب، اشعار حضرت علی علیه‌السلام، حسان بن ثابت، ابوفراس و... در این کتاب وجود دارد. البته مؤلف انیس‌الناس، خود را به آوردن نام شاعری که از شعر او در متن کتاب استفاده نموده ملزم نساخته است.

در مورد رعایت تناسب بین نثر و نظم، مؤلف نتوانسته است آن گونه که ملک‌الشعراى بهار در مورد گلستان اظهار نظر نموده است که «لطف اشعار او گذشته از خوبی خود شعر این است که در هر مورد از دو الی سه بیت بیشتر نیاورده مگر آنکه بعد از قطعه فارسی بیتی تازی نهاده، و بعد از بیت تازی باز قطعه پارسی جای داده» (بهار، ۱۳۸۰: ۱۲۸/۳) تناسب را رعایت کند. ضمناً گاهی بین اشعار ضبط شده از شاعران در این کتاب، با آنچه در کتاب‌های دیگر یا دیوان اشعار ایشان ضبط شده است، اختلافاتی دیده می‌شود. توجه به این اختلاف ضبط‌ها، برای پژوهشگرانی که در زمینه تصحیح متون فعالیت می‌کنند، بسیار ارزشمند است.

ارزش دیگر این کتاب برای پژوهشگران تاریخ است و آن مربوط به حکایاتی است که مؤلف از هم‌عصران خود مثل: سید شمس‌الدین محمد، سید شریف، شمس‌الدین محمد حافظ، مولانا نور سمرقندی، محب‌الدین ابوالخیر جزری، محمود خجندی، حرفی و... و عارفانی چون شیخ محمد روزبهان، خواجه بهاء‌الدین نقشبند و... نقل می‌کند. و

نیز اطلاعاتی که در مورد برخی مکان‌ها مثل شول، گوکان، مدرسه سنغریه، مدرسه فزاریه و ... در اختیار خواننده قرار می‌دهد (ر.ک.: شجاع، ۱۳۵۶: ۱۴؛ همو، ۱۳۹۳: صفحه «ص» = ۱۴ مقدمه).

۴- شناختی تازه از مؤلف اصلی

در بخش سابقه تحقیق، ضمن معرفی آثاری که درباره تحریر اول و دوم این کتاب تحقیق نموده‌اند، اختلاف نظر فهرست‌نگاران و محققان در انتساب این اثر به شجاع شیرازی و قوام‌الدین محمد یزدی بیان شد. با توجه به این همه تشتت آرا، به راستی مؤلف این کتاب کیست؟ و با عنایت به آنچه در مقدمه مؤلف آمده است چگونه می‌توان آن را از قوام‌الدین محمد یزدی دانست؟

به نظر نگارنده این مقاله، آنچه مؤلف در مقدمه خود آورده که: «... محرر این حال و مقرر این مقال اقل عباد السلطان المطاع شجاع...» و موجب شده ایرج افشار و برخی از فهرست‌نویسان، مؤلف را فردی به نام شجاع بدانند به گونه‌ای دیگر قابل دریافت است. با توجه به اینکه قوام‌الدین پیرو مکتب ملامتیه و به دنیا و دنیویات بی‌علاقه بود و «مدت العمر هرگز سایه بر قصد ارتکاب امری نینداخت که موجب نمایش و شهرت گردد» (شرف‌الدین علی یزدی، ۱۳۸۸: ۳۵) و آثار نظم و نثر خود را کمتر روی کاغذ آورده و سعی در حفظ و نشر آنها نداشته است؛ می‌توان چنین نتیجه گرفت که قوام‌الدین بریده از دنیا، در مقدمه کتاب نیز از ذکر نام خویش اجتناب کرده است و شاید واژه شجاع، اشاره به نام شاه شجاع دارد و در حقیقت نویسنده در این عبارت، خود را کمترین بندگان شجاع، سلطان اطاعت شده، معرفی می‌کند. به عبارت دیگر واژه «شجاع» در این جایگاه، نام سلطان است نه نام مؤلف کتاب.

با توجه به این استدلال و نیز سخنان محمدتقی دانش‌پژوه در اثبات اینکه مؤلف نسخه‌ای که به نام «اخلاق و سیاست» در کتابخانه دانشگاه تهران، نگهداری می‌شود

همان مؤلف «فتح‌نامه سلطانی» است و مؤلف «فتح‌نامه سلطانی»، قوام‌الدین محمد یزدی است (دانش پژوه، ۱۳۴۰: ۲۹۷۶/۱۲)، یقین حاصل می‌گردد که انیس‌الناس تألیف نویسنده گمنام یزدی، قوام‌الدین محمد است.

علاوه بر این، اشعاری که از مؤلف در متن کتاب آمده قاعدتاً باید از کسی باشد که شهرتی در شاعری داشته است و با توجه به آثار باقی‌مانده از قوام‌الدین، می‌توان در حدسی قریب به یقین گفت که مؤلف کتاب کسی جز قوام‌الدین نیست و آنچه مانع این تصور گشته، یکی اشاره علامه قزوینی است که ایرج افشار نیز از آن تبعیت کرده و دیگر ناشناخته بودن نسخه دوم کتاب است که فهرست‌نگاران اطلاعی از آن نداشته‌اند.

برخی نام او را قوام‌الدین محمد بن ابوبکر بن علی یزدی (بیانی، ۱۳۴۰: «نسخه‌های خطی»، راهنمای کتاب، ۲۴۱؛ آقا بزرگ طهرانی، بی‌تا: ۳۰/۲۳ و ۳۶) و برخی محمد بن ضیاء‌الدین ابوبکر حسین بن شرف‌الدین علی یزدی (ر.ک.: منزوی، ۱۳۴۹: ۲/ ب ۱۵۳۹؛ دانش پژوه، ۱۳۴۰: ۲۹۷۶/۱۲) و برادر شرف‌الدین علی یزدی دانسته‌اند. مردم زمانه‌اش او را «مولانا قوام الحق و الدین محمد» (شرف‌الدین علی یزدی، ۱۳۸۸: ۳۵) خطاب می‌کرده‌اند.

قوام‌الدین محمد در یزد به دنیا آمد (دانش پژوه، ۱۳۴۰: ۱۳۷۱/۹) و در جوانی قرآن را حفظ نمود و به حدیث و قرآن آشنا بود. شرف‌الدین علی یزدی، برادر کوچکتر قوام‌الدین، ماجرای اعتکاف او برای حفظ قرآن را نقل کرده است (ر.ک.: شرف‌الدین علی یزدی، ۱۳۸۸: ۳۵ و ۳۶). آن گونه که برادرش شرف‌الدین علی در دیباجة دیوان او نگاشته، قوام‌الدین پیرو مکتب ملامتیه و به دنیا و امور دنیوی بی‌علاقه بوده است (همان: ۳۶).

پس از وفات قوام‌الدین، یکی از دوستانش به نام عبدالرحمن شیرازی، معروف به صغیر به جمع‌آوری آثار او می‌پردازد و شرف‌الدین علی را به نوشتن دیباجة‌ای بر آثار برادر تشویق می‌کند، اما این کار صورت نمی‌پذیرد تا این که بعدها به اصرار نبیره

قوام‌الدین، فرزند قطب‌الدین، شرف‌الدین علی اقدام به نوشتن دیباچه بر دیوان برادر می‌نماید (همان: ۳۶ و ۳۷).

قوام‌الدین محمد، از خانواده‌ای ادیب بود. برادرش شرف‌الدین علی یزدی نویسنده و مورخ معروف است. گویا پدرش نیز شعر می‌سروده است. شرف‌الدین علی یزدی به این نکته چنین اشاره می‌کند:

در وصف حال خویشتم نیک در خور است بیتی ز گفته پدرم حلّ فی الجنان
در هیاتم مبین که به منطق گه کلام بس نکته از بدیع و معانی کنم بیان
(شرف‌الدین علی یزدی، ۱۳۸۶: ۷ مقدمه)

به شهادت آثار باقی مانده، قوام‌الدین نیز مانند برادرش دبیر و شاعری توانا بود (ر.ک.: نفیسی، ۱۳۴۴: ۷۹۰/۲؛ شرف‌الدین علی یزدی، ۱۳۸۸: نه). او به شروان، آذربایجان، دیار بکر، شام، مصر، مازندران، لاهیجان و ری سفر کرده و با دربار فرمانروایان و بزرگانی مانند شاهرخ و ابراهیم سلطان و بایسنقر و ابوالفتح خلیل در ارتباط بوده است. گاهی به حضور ایشان رسیده، گاهی از شهری دیگر نامه‌ای به ایشان نوشته و اظهار خلوص و یگانگی نموده، گاهی گله از نرسیدن به ملاقات دارد، گاهی کتابی به ایشان تقدیم می‌کند. گاه فتح شهری یا تولد فرزند و فرزندزاده‌ای را به ایشان تبریک می‌گوید و گاهی از دست دادن عزیزی را تسلیت (ر.ک.: دانش پژوه، ۱۳۴۰: ۱۳۷۷/۹-۱۳۷۱).

در مسافرتی با کشتی به حجاز رفته و در بین راه گرفتار دزدان دریایی شده که اموال او را به تاراج برده‌اند و سپس به بندر ظفار در بین یمن و حبشه رسیده است (ر.ک.: همان: ۱۳۷۵). گاهی از قطع مقرری و وظیفه و عدم مساعدت شاه و وزیر گله دارد (همانجا)؛ زمانی با ذکر سوابق از امیر یوسف خواجه، طلب وظیفه می‌نماید. یکبار نیز گویا وام‌دار و گرفتار وام‌خواهان و محصلین دیوان شده و اموالش مصادره گردیده است و ضمن نامه‌ای به امیر فیروزشاه درخواست توجه و ردّ بعضی از آنها را می‌نماید. گویا

در ماجرای متهم گردیده، چون نامه‌ای از ساری و مازندران به شاه می‌نویسد و توقع همراهی درباره دانشمند بیگناه که منظور خود مؤلف است، دارد (ر.ک.: همان: ۱۳۷۶) و بدین گونه مشخص می‌گردد که او به علم و مقام علمی خویش اذعان داشته است. گویا فرزندی به نام افضلا داشته که در یکی از نامه‌های خود که از لاهیجان نوشته است توصیه‌هایی به او دارد (ر.ک.: همانجا). وفات او را در سال ۸۳۰ یعنی همان سال تألیف انیس‌الناس، در دارالسرور (یزد) دانسته‌اند (ر.ک.: دانش پژوه، ۱۳۴۰: ۱۳۷۱/۹؛ منزوی، ۱۳۴۹: ۲/۲؛ ۱۵۳۹/۲؛ درایتی، ۱۳۹۱: ۷۲۶/۱۵؛ دانش پژوه، ۱۳۵۰: ۵۲؛ دانش‌پژوه و علمی‌انواری، بی‌تا: ۱۵۸/۱). در جامع مفیدی، در بخش تعلیقات و توضیحات، در ضمن توضیح درباره سید غیاث‌الدین علی یزدی، وفات قوام‌الدین محمد یزدی در سال ۸۲۰ نوشته شده است (مستوفی‌بافقی، ۱۳۸۵: ۳/بخش دوم/ ۹۳۲) که با توجه به سال تألیف کتاب انیس‌الناس و فتح‌نامه و ... متوجه اشتباه‌بودن این ثبت می‌شویم.

۵- آثار به‌جامانده از قوام‌الدین محمد یزدی که تاکنون شناسایی شده به شرح ذیل است:

(۱) کتاب «انیس‌الناس» که در مورد نسخه‌ها و موضوع و ویژگی‌های آن در این مقاله بحث شد.

(۲) دیوان: نسخه‌هایی از آن در کتابخانه‌های دانشگاه تهران، برلین، کمبریج، سنا، روان کوشکو و کتابخانه ملک نگهداری می‌شود (ر.ک.: دانش پژوه، ۱۳۴۰: ۱۳۷۱/۹؛ دانش پژوه، ۱۳۶۳: ۱۸۱-۱۸۰؛ درایتی، ۱۳۹۱: ۷۲۶/۱۵).

(۳) منشآت: مشتمل بر نامه‌ها و نوشته‌های مجزا که غالباً اخوانیات است. نسخه‌هایی از آن در مجموعه دکتر بیانی و کتابخانه مجلس سنا وجود دارد. فیلم نسخه کتابخانه سنا در کتابخانه دانشگاه تهران نگهداری می‌شود (ر.ک.: بیانی، ۱۳۴۰: ۲۴۱؛ بیانی، ۱۳۴۱).

۴۵/۲؛ درایتی، ۱۳۸۹: ۱۳۹/۱۰؛ درایتی، ۱۳۹۱: ۸۸۲/۳۱؛ دانش‌پژوه و انواری، بی‌تا: ۱۵۸/۱؛ دانش‌پژوه، بی‌تا، ۱۳۷/۲؛ دانش‌پژوه، ۱۳۵۰: ۵۲).

۴) فتح‌نامه سلطانی یا فتح‌نامه صاحبقرانی که در انیس‌النّاس در ضمن بیان حادثه‌ای تاریخی، به آن اشاره کرده است (ر.ک.: دانش‌پژوه، ۱۳۴۰: ۲۹۷۶/۱۲؛ منزوی، ۱۳۴۹: ۲/۲؛ شجاع، بی‌تا: ۲۱۶ ر و ۲۱۶ پ).

۶- نسخه نوشناخته

همان‌گونه که پیش از این بیان شد نسخه‌ای از کتاب انیس‌النّاس به شماره ۳۹۸۲ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است. از آنجا که بیش از چهار فصل از ابتدای این نسخه افتاده است، فهرست‌نویسان، دسترسی به دیباچه یا مقدمه کتاب که حاوی نام کتاب است، نداشته‌اند و براساس موضوع کتاب، آن دستنویس را به نام «رساله در اخلاق و سیاست» ثبت نموده‌اند.

با بررسی رکابه صفحه‌ها و فحوای کلام و سنجیدن متن این دستنویس با دستنویس متعلق به کتابخانه مجلس مشخص می‌گردد که بیش از چهار فصل از ابتدای این نسخه و بیش از دو فصل از پایان نسخه افتاده است.

این نسخه علاوه بر افتادگی‌های آغاز و انجام، در موارد دیگری نیز افتادگی دارد. بر اساس شماره‌گذاری موجود بر صفحات نسخه، بین صفحه‌های ۲۶ و ۲۷، ۴۲ و ۴۳، ۷۸ و ۷۹، ۱۳۸ و ۱۳۹، ۱۵۰ و ۱۵۱، ۱۸۰ و ۱۸۱، ۱۸۴ و ۱۸۵ صفحه‌هایی افتاده است.

هرچند از نسخه دانشگاه تهران صفحه‌های بیشتری در مقایسه با نسخه کتابخانه مجلس، بر اثر حوادث روزگار افتاده است، اما به نظر می‌رسد افتادگی عبارت و واژه، بر اثر سهو کاتب، در نسخه کتابخانه مجلس بیشتر است که با توجه به متن نسخه کتابخانه دانشگاه، می‌توان آن‌ها را تصحیح نمود تا جمله‌ها کامل‌تر و با مفهوم‌تر شوند. دستنویس متعلق به کتابخانه دانشگاه تهران به دلیل آنکه می‌تواند تکمیل‌کننده کلمات یا عباراتی

باشد که ایرج افشار با حدس و گمان در متن چاپی قرار داده است دارای اهمیت و ارزش است.

یکی دیگر از ویژگی‌های نسخه کتابخانه دانشگاه وجود آیات، عبارت‌های عربی، احادیث و اشعاری است که در نسخه کتابخانه مجلس کتابت نشده است. گاهی در نسخه دانشگاه از واژه‌های ساده‌تری نسبت به نسخه مجلس استفاده شده است؛ مثلاً: واژه «بیاع» در نسخه مجلس، در نسخه دانشگاه به واژه «بایع» و واژه «منعق» به «متفق علیه» تبدیل شده است یا واژه «مبحوث‌فیه» از نسخه دانشگاه به کلی حذف گردیده است. گاهی جمله‌های مترادف در نسخه مجلس، بیشتر از نسخه دانشگاه دیده می‌شود؛ برای مثال:

نسخه مجلس: «اگر در سفر خشک حادثه‌ای واقع گردد و واقعه‌ای حادث شود» [۷۱پ]

نسخه دانشگاه: «اگر در سفر خشک حادثه‌ای واقع شود» [۴ر]
البته این نکته گاهی نیز برعکس است.

در جایگاهی که نسخه مجلس از تشبیه جمع استفاده کرده، نسخه دانشگاه به آوردن یک مشبه به اکتفا کرده است:

نسخه مجلس: «و خرد بی اتصال هنر و بی‌الحاق حکمت چون بدنی بود عریان و معدوم‌الثوب و چون تاجری بود که دستگاه و مایه دارد و بصارت ندارد» [۷۳ر]
نسخه دانشگاه: «و خرد بی اتصال هنر و بی‌الحاق حکمت چون تاجری باشد که دستگاه و مایه دارد و بصارت ندارد» [۵ر]

در نسخه دانشگاه تهران حرف ربط «که» در معنی تعلیل به کرات دیده می‌شود، ولی در نسخه مجلس در همین جایگاه حرف ربط «چه» کتابت شده است.

نسخه مجلس: «اما مکاس را به مرتبه بی‌مروتی مرسان چه بی‌مروتی شعار دروغ° زنان است.» [۶۸پ]

نسخه دانشگاه: «اما مکاس را به مرتبه بی‌مروتی مرسان که بی‌مروتی شعار دروغ° زنان است.» [۱ر]

استعمال فعل امر و نهی در نسخه مجلس بیشتر است؛ در صورتی که در همان جایگاه در نسخه کتابخانه دانشگاه، فعل به صورت سوم شخص مفرد مثبت یا منفی به کار رفته است. گویا در نسخه مجلس مخاطب به صورت مستقیم مورد خطاب قرار گرفته است.

نسخه مجلس: «حوائج، نیکو به جای آر و در حفظ این صورت تقصیر روا مدار.» [۷۳پ]

نسخه دانشگاه: «حوائج، نیکو به جای آورد و در حفظ این صورت تقصیر روا ندارد.» [۵پ]

گاهی واژه‌ای در نسخه مجلس به اشتباه کتابت شده که شکل صحیح آن را در نسخه دانشگاه می‌یابیم.

نسخه مجلس: «به سود و رنجی که معهود است اشترا کند.» [۷۴ر]

نسخه دانشگاه: «به سود و ربی که معهود است اشترا نمایند.» [۶ر]

گاهی نیز برعکس آن نسخه مجلس درست‌تر به نظر می‌رسد. البته این مورد بسامد کمتری دارد.

نسخه مجلس: «هر آنکه دشمن جان خودست بسم الله... که ای فسرده غافل بیا و گوش بخار» [۷۹ر]

نسخه دانشگاه: «هر آنکه دشمن نام خودست بسم الله... که ای فسرده غافل بیا و گوش بخار» [۹پ]

گاهی به نظر می‌رسد جمله دارای موازنه‌ای بوده که به دلیل افتادن واژه‌ای در نسخه دانشگاه، این موازنه به هم خورده است (یا شاید در نسخه مجلس برای ایجاد موازنه، واژه‌ای اضافه شده است).

نسخه مجلس: «چه عاشقی کاری‌ست پر مشقّت و بلا، و شغلی است پر محنت و عنا.» [۷۶ر]

نسخه دانشگاه: «که عاشقی کاری‌ست پر بلا و شغلی است پر محنت و عنا.» [۷پ]
با توجه به آنچه تاکنون اشاره شد، با پیداشدن نسخه یا تحریری دیگر از کتاب انیس‌النّاس، لزوم تنظیم توضیحات و تعلیقات بر این کتاب، لزوم بررسی انتساب کتاب به مؤلف، و برخی اشتباهات راه یافته در نسخه چاپی که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌شود، ثابت می‌شود؛ در نتیجه این کتاب باید مورد توجه و تصحیح مجدد قرار گیرد.

۷- برخی از اشکالات راه یافته به نسخه چاپی به این قرار است:

۷-۱- افتادن واژه یا عبارت از نسخه چاپی

در بعضی مواضع، واژه‌ای از متن افتاده و در نسخه چاپی نیامده است. در مثال‌هایی که در ذیل می‌آید، واژه‌هایی که با خطی در زیر آن مشخص می‌گردد، در نسخه کتابخانه مجلس وجود دارد؛ ولی در نسخه چاپی ظاهر نشده است.

- «سخن سنگ‌پشت را باور کرد و بازگشت. چون به کنار آب رسیدند میمون حمله

کرد و از پشت او به کنار آب جست.» [۳۷پ]

- «الحاله هده پشیمان است و از اوصاف حمیده و سیرت پسندیده این ملک آن

که...» [۴۲ر]

۷-۲- اضافه‌شدن واژه یا حرفی به متن نسخه چاپی

گاهی واژه‌ای به متن اضافه شده است. در نمونه‌هایی که در ذیل می‌آید، واژه‌ای که با خطی در زیر آن مشخص می‌شود، در متن دستنویس کتابخانه مجلس نبوده؛ ولی به متن چاپی اضافه گردیده است.

- «پس اگر تقدیراً به غیر اختیار به محبوبی غیر پارسا و معشوقی پریشان خنسا مبتلا گردی...» [۹۲پ] این عبارت در نسخه دانشگاه تهران نیز فاقد واژه «پس» است.

- «... آنچه میسر و ممکن گشتی از مملکت اخذ کرده و به ماوراءالنهر مراجعت نمودی...» [۲۰۳ر]

۷-۳- عدم توجه به رمزهای حاشیه نسخه

این نوع از سهوهای راه یافته به نسخه چاپی را می‌توان بر اساس شاهد مثال‌ها به گونه‌های زیر تقسیم کرد:

۷-۳-۱- عدم توجه به علایمی که نشان‌دهنده نوشته‌شدن مطلبی در حاشیه است.

برای مثال در متن دستنویس کتابخانه مجلس، در عبارت: «با وقوع بسطت منال و اقمشه از جمیع معایب سالم و...» [۵۴پ] بین واژه‌های «از» و «معایب» علامت رادّه به نشانه این که مطلبی در حاشیه نوشته شده، دیده می‌شود و در حاشیه، واژه «جمیع» کتابت شده است. اما این علامت و واژه ذکر شده نادیده گرفته شده و برای جبران ضعف معنی عبارت، در نسخه چاپی، واژه «همه» در عوض واژه «جمیع» به جمله افزوده شده است.

در عبارت «چه خاصیت انس مبداء محبتی که مورث انواع سعادات و مثمر اصناف مرادات است.» [۸۱پ] بر بالای واژه «خاصیت» رادّه وجود دارد. در حاشیه سمت راست، به موازات همین سطر، واژه «انس» و اندکی پایین‌تر در حاشیه سمت چپ، واژه «است» دیده می‌شود. دستیار مصحح، بدون عنایت به این که فعل «است» مربوط به آخرین جمله سطر بعد است که کاتب به علت نداشتن فضای کافی در پایان سطر، آن را در

حاشیه نوشته است، واژه «انس» را نادیده گرفته و نیز بدون توجه به معنی عبارت، واژه «است» را در این محل قرار داده و عبارت را به شکل «چه خاصیت است، مبداء محبتی که مورث انواع سعادات و مثمر اصناف مرادات» ثبت کرده است. در این جایگاه کتابت نسخه دانشگاه تهران نیز با قرائت نگارنده این سطور از نسخه کتابخانه مجلس هماهنگ است.

۷-۳-۲- عدم توجه به کتابت دو نقطه در زیر واژه‌هایی که در پایان نیاز به حرف «ی» دارد، ولی ظاهراً فاقد آن است.

گویا کاتب هنگام نوشتن برخی واژه‌های مختوم به حرف «ی»، فراموش کرده این حرف را در پایان واژه بنویسد و بعداً خود کاتب، مؤلف یا فرد دیگری، در بازخوانی با گذاردن دو نقطه بر زیر آخرین حرف، به جبران این امر پرداخته است. این نکته نیز گاهی در نسخه چاپی مغفول واقع شده است. در نمونه‌هایی که برای این عنوان، ذکر می‌شود شکل اصلی واژه، در متن و شکل موجود در نسخه چاپی در زیر آن نوشته شده است. «و از کاهلی ننگ دار. چه کاهلی برادر بدبختی است. رنج بردار باش از آنکه چیز به

کاهل	کاهل	بدبخت است	چیزی
------	------	-----------	------

زحمت به دست می‌آید و حاصل می‌گردد و همچنانچه به رنج و زحمت فرا آید و جمع شود از کاهلی برود و ضایع شود.» [۴۶پ]

کاهل

هرچند واژه‌های «کاهلی» در دست‌نویس فاقد حرف «ی» است، اما کاتب با گذاردن دو نقطه در زیر حرف «ل» سعی کرده واژه «کاهل» را به «کاهلی» تبدیل نماید که در نسخه چاپی ظاهر نشده است. همچنین برای جبران این سهو و برای اینکه معنی عبارت درست شود، عبارت «بدبختیست» را تبدیل به «بدبخت است» نموده و در پانویس نوشته است: «اصل: بدبختی». البته مصحح متوجه ضعف معنی عبارت، در این شکل شده و برای آخرین واژه «کاهل» در پانویس نوشته است: «کذا، شاید: کاهلی».

در همین عبارت حرف «ی» از پایان واژه «چیزی» در دست‌نویس پاک شده است و به واژه «چیز» به معنی دارایی و مال و ثروت (لغت‌نامه دهخدا، ذیل چیز) تبدیل شده است که مورد توجه واقع نگردیده است. این مورد در عنوان دیگری بررسی خواهد شد. «خرد و فضیلت را اصل الباب کلی دان و مال را مزین ایشان.» [۵۷ر]

کل

این واژه نیز دارای دو نقطه در زیر حرف «ل» است و با خوانش آن به صورت «کلی» معنی عبارت کامل خواهد بود.

۷-۳-۳- عدم توجه به این امر که در دست‌نویس مورد بحث، گاهی علامت همزه بر روی «ه» بدل از «ای» است.

در نوشته پیش رو، شکل صحیح واژه در متن و صورت ثبت شده در نسخه چاپی در زیر آن نوشته می‌شود.

«چه اگر ترک آن رعایت [۱۷۴پ] کنی و بر خلاف اقتضای مقام آنچه با خویش مقرر کرده‌ای و قیاس نموده متکلم گردی بی‌قضای حاجت معاودت نمایی.» [۱۷۵ر]
کرده

«چه با وجود عامیّت، صیغه‌ای چند یاد داشت.» [۱۴۲ر]

صیغه

۷-۳-۴- عدم توجه به علامتی شبیه مد که گاهی زیر حرف «ح» گذاشته شده و ما را متوجه می‌سازد که واژه را با حرف «ج» نخوانیم.
در شواهدی که در ادامه می‌آید، شکل صحیح کلمه در متن و صورت ثبت شده در نسخه چاپی، زیر آن نوشته می‌شود.

«و از برای چیز دنیا ممنون منت کس مشو و از جهت بی‌تحملی و عدم قناعت،
بی‌تجملی

این عیب و عار بر خود مدار.» [۱۷۷پ]

معطوف ساختن «بی‌تجملی» و «عدم قناعت» به یکدیگر بی‌معنی است. از طرف دیگر در دستنویس متعلق به کتابخانه مجلس، نقطه‌ای برای آنچه در نسخه چاپی «ج» ثبت شده، وجود ندارد. در دستنویس مورد مطالعه، کاتب حرف «ح» را با قراردادن علامتی شاید شبیه به مد در زیر آن، از حرف «ج» متمایز ساخته است. این علامت در این موضع نیز وجود دارد که نادیده گرفته شده است. واژه مورد بحث، در نسخه دانشگاه تهران نیز به صورت «بی‌تحملی» ثبت شده است.

«علت‌های ظاهر و باطن آن‌ها را نیز یاد کنیم تا بیان آن نیز سبب احتراز [۱۹۴ر] گردد و تفصیل آن علل: انتشار، سیه گام، قلغند، شقاق، اومه، ارتهاش، سرطان، ناصور، برص، جراد، نمله، حناق، جدوو، کهنکو، سعال، خفقان.» [۱۹۴پ]
حناق

۷-۴- مواردی که برای مصحح نسخه چاپی، صورت صحیح واژه مشخص نبوده و از علامت سؤال (?) در کنار واژه، نوشتن واژه «کذا» یا گذاشتن چند نقطه استفاده شده است.

این موارد را گاهی با دقت بیشتر در دست‌نویس متعلق به کتابخانه مجلس، گاهی با جستجو در منابع مربوط، گاهی نیز با مراجعه به نسخه دانشگاه تهران می‌توان اصلاح نمود. در شواهدی که در ادامه می‌آید شکل صحیح کلمه در متن و صورت مغلوط ثبت شده در نسخه چاپی، زیر آن نوشته می‌شود.

«وزر منن الاحسان أكبر من أجره.» [۱۷پ]

ورر(?)

«از کوی بتان ای دل کم جو ره برگشتن / کاین بادیه همچون تو سرگشته بسی
جو رمبرگشتن (کذا)»

دارد» [۸۸ر]

متن با توجه به دستنویس متعلق به کتابخانه مجلس و معنی عبارت، «... کم جو ره برگشتن» درست است. اما مصحح «ه» را به صورت دایره «م» در نظر آورده و چنین اشتباهی رخ داده است. در سایت گنجور نیز این بیت از امیرشاهی با عبارت (... کم جو ره برگشتن) ثبت شده است (ر.ک.: <https://ganjoor.net>).

«پس در ایام پیری به توجّه آخرت و تحصیل اسباب معرفت اجتهاد نما و همّت خویش را مصروف نیل این سعادت و مشعوف ادراک این دولت گردان. چه معلوم که بقای دنیا در جنب بقای آخرت چه مقدار تواند بود و تفاوت ظاهر.» [۲۳۴ر]
..... (نانوشته)

«بدان که مهمان مردم شدن نیز و حقّ این صورت نگاه داشتن و محافظت آن نمودن
... (نانوشته)

امری به غایت بزرگ است.» [۱۶۰ر]

در پانویس نسخه چاپی نوشته شده است: «کلمه‌ای به شکل «—نر» که خواندنش ممکن نشد.»

۷-۵- تصحیح قیاسی نادرست

گاهی در نسخه چاپی تصحیح‌هایی صورت پذیرفته که به نظر درست نمی‌آید.

«هر که را شد همّت عالی پدید / هر چه جست آن چیز حالی شد پدید» [۳۶ر]

شد حالی

این بیت از منطق‌الطیر عطار (عذرا آوردن مرغان، بخش دولتی که سحره فرعون یافتند) است و در دست‌نویس مورد مطالعه، در تصحیح سیدصادق گوهرین از منطق‌الطیر (ر.ک.: عطارنیشابوری، ۱۳۸۱: ۱۴۵) و نیز در سایت گنجور به صورت «... حالی شد پدید» ضبط شده است، اما در نسخه چاپی انیس‌الناس، بدون اشاره به اصل دست‌نویس، و احتمالاً برای حفظ ردیف و قافیه با مصراع قبل، به گونه‌ای که مشخص شد، ضبط شده است. البته بیت مورد بحث در تصحیح دکتر شفیعی نیز به صورت «... شد حالی پدید» ضبط شده است (همو: ۱۳۹۷، ۳۵۰).

«این جماعت شراب خوردند و مست گشتند. چون وقت نماز در رسید یکی از آن جمع به امامت جماعت مشغول گشت و در قرائت قرآن عظیم خواند:

«قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ» (کافرون (۱۰۹: ۱) أُعْبَدُ مَا تَعْبُدُونَ» [۱۰۳]

لأعبد ما تعبدون

سخن در مورد این است که چگونه و بر اثر چه حوادثی حکم حرام‌بودن «خمر» نازل شد. در این حکایت نقل می‌شود که فردی شراب خورده و مست، به امامت جماعت می‌ایستد و آیه دوم سوره کافرون را اشتباه می‌خواند. بر این اساس در متن باید صورت اشتباه آیه که توسط فرد مست خوانده شده، ضبط شود نه شکل صحیح آن، تا مفهوم حکایت حفظ شود.

«عذر احمق بدتر از جرمش بود / عذر نادان زهر هر آتش بود» [۱۱۰]

زهر دانش کش بود

واژه مورد بحث در اصل دست‌نویس به صورت «هر الش» یا شاید به جای حرف «ل» دندان‌های بدون نقطه کتابت شده و معلوم نیست چرا در نسخه چاپی، عبارت «دانش کش» جایگزین آن گردیده و به اصل دست‌نویس نیز اشاره‌ای نشده است. این مصراع در نسخه دانشگاه تهران به صورت «عذر نادانی زهر آتش بود» [۸۲] کتابت شده است. اما به نظر نگارنده با توجه به شکل کتابت‌شده واژه، عبارت «هر آتش» درست است و

«آلش» آنچنان که لغت نامه دهخدا خبر می‌دهد «نام درختی است جنگلی و چوب آن در نجاری به کار می‌رود» (لغتنامه دهخدا، ذیل آلش).

۶-۷- عدم اشاره به وضعیت و مشکلات نسخه

گاهی در دستنویس کتابخانه مجلس، واژه‌هایی به دلیل آب‌دیدگی نسخه یا ... محو شده و قابل خواندن نیست یا واژه‌ای اشتباه کتابت شده است و مصحح آن را اصلاح نموده است، ولی به وضعیت و مشکل نسخه در پانویس متن چاپی اشاره‌ای نشده است. «آخر الامر تمارض زن مقرر گشت و چنانچه ... می‌باشد زن سنگ پشت قدری [مرسوم]

زعفران بر روی خویش مالید.» [۳۵]

هرچند در نسخه چاپی، واژه افزوده بر متن، در بین دو گروه [] قرار داده شده؛ اما اشاره‌ای به وضعیت نسخه و محوشدن واژه به دلیل آب‌دیدگی نشده است. به نظر نگارنده آثاری از حروف «م ت ف» و ... دیده می‌شود.

«تهی دست در خوبرویان مپیچ / که بی‌هیچ مردم نیززد به هیچ» [۷۶]

عبارت مشخص شده، در دستنویس متعلق به کتابخانه مجلس «... نیززند بهیچ» نوشته شده است. وزن شعر به این صورت صحیح نیست و باید به یکی از شکل‌های «نیززد به هیچ» یا «نیززند هیچ» اصلاح شود.

این بیت در بوستان سعدی به شکل «... نیززند هیچ» ضبط شده است (ر.ک.: سعدی، ۱۳۷۹ الف: ۸۲). در نسخه دانشگاه تهران بیت مورد بحث، در حاشیه پایین صفحه نوشته شده و به مرور زمان و بر اثر آب‌دیدگی نسخه، بیشتر واژه‌های آن محو گردیده است و صرفاً دو واژه از اول هر مصراع قابل خواندن است. با وجود این و با دقت زیاد، آثار محوشدگی از عبارت «نیززد بهیچ» در پایان بیت دیده می‌شود. به هر حال باید در پانویس نسخه چاپی به شکل اصلی واژه در دستنویس اشاره می‌شد.

«لیکن بعضی که در غایت شرّ باشند به تأدیب اصلاح نپذیرند. ... اما اگر در ابتدا با اختیار نشینند و نشو و نما با ایشان یابند خیر شوند.» [۱۲۶پ]

در دستنویس کتابخانه مجلس، در محل سه نقطه، یک واژه قابل خواندن نیست، ولی در نسخه چاپی اشاره‌ای به آن نشده است و واژه «اما» نیز از عبارت حذف گردیده است. در دستنویس کتابخانه دانشگاه تهران در محل سه نقطه واژه‌ای وجود ندارد.

۷-۷- گاهی در نسخه چاپی در عوض واژه‌ای که در دستنویس کتابت شده، کلمه‌ای دیگر با همان معنی چاپ شده است.

گاهی حتّی چنین رابطه‌ای نیز بین دو واژه وجود ندارد. در نمونه‌هایی که در ادامه می‌آید واژه کتابت شده در دستنویس در متن و جایگزین آن در نسخه چاپی در زیر خط قرار دارد:

«چه انتظار ما بسیار شد و توقف او از حد متجاوز گشت.» [۳۳پ]

شدید

«تا علاج آن زحمت و دواى آن مشقّت چنانچه داند به دل میمون مقرر گرداند.» [۳۵ر]

خواهد

۷-۸- عدم توجه به تراشیدگی‌های متن

گاهی گویا کاتب با تراشیدن واژه، واژگان یا بخشی از یک واژه قصد اصلاح متن را داشته، ولی اثر باقی‌مانده از واژه یا واژگان تراشیده‌شده، مصحح نسخه چاپی را دچار اشتباه نموده و واژه تراشیده‌شده در نسخه چاپی ظاهر شده است. در مثال‌های مربوط به این عنوان، شکل صحیح عبارت، در متن و صورت تراشیده‌شده که در نسخه چاپی ظاهر شده است در زیر آن نوشته می‌شود.

«چیز خویش از آن خویش دان و چیز مردم از آن مردم، تا به امانت معروف

مردم دان

گردی.» [۶۳ر]

شاید جهت پرهیز از تکرار، فعل «دان» در موضع مورد بحث، تراشیده شده و چون اثری محو از آن باقی مانده در نسخه چاپی ظاهر شده است.

«مدعی گفت: اگر مرا گواه بودی به دارالقضا رفتی و استغاثه به پادشاه

و به استغاثه [رو]

نیاوردمی.» [۲۲۹پ]

ظاهراً کاتب در ابتدای امر «و باستغاثه» نوشته بوده، ولی حرف «ب» را تراشیده و محو کرده است. با توجه به این امر نیازی به افزودن واژه «رو» به عبارت نیست. در نسخه دانشگاه نیز «و استغاثه به پادشاه...» نوشته شده است.

۷-۹- بدخوانی یا غلط‌های تایپی

این مورد بالاترین بسامد را در بین لغزش‌های راه یافته به این نسخه چاپی به خود اختصاص می‌دهد.

در شواهد مربوط به این مورد به قطع و یقین نمی‌توان نظر داد که در هنگام قرائت نسخه مجلس، سهوی رخ داده است یا هنگام تایپ و حروف‌چینی این اشکالات به متن راه یافته است. در شواهدی که در ادامه ذکر می‌شود صورت درست کلمه، در متن و شکل ثبت شده در نسخه چاپی در زیر آن نوشته می‌شود.

«پرده درَد هر که درین عالم است» [۱۹ر] / راز تو را هم دل تو محرم است»

پرده در دهر

بی‌توجهی به وزن، همراه با بدخوانی موجب شده که برای اصلاح وزن، واژه «که» حذف گردد و با عبارت «اصل: + که» در پانویس به آن اشاره شود. این بیت در

مخزن‌الاسرار نظامی، در نکوهش دورویان، به صورت «پرده درّ هر چه درین عالم است» ضبط شده است (ر.ک.: نظامی، ۱۳۷۷: ۸۰).

«گر بار دیگر دامن وصلش به کف آرم» [۴۰پ]
آرد

هرچند در دستنویس متعلق به کتابخانه مجلس، حرف «م» از فعل «آرم» بر روی خط جدول قرار گرفته است، اما قابل تشخیص است. این بیت در کلیات سعدی به صورت «گر بار دگر دامن کامی به کف آرم» ثبت شده است (ر.ک.: سعدی، ۱۳۷۹: ۴۲۶۱).

«پس کنج قناعت را به گنج دنیا مبدل مساز...» [۵۱پ]
کنج گنج

«هر آنکه کنج قناعت به گنج دنیا داد / فروخت یوسف مصری به کمترین ثمنی»
کنج گنج

[۵۱پ]

در ادبیات فارسی بارها به «کنج قناعت» و برتری و تقابل آن با «گنج دنیا» و «گنج زر» و ... اشاره شده است از جمله در بیت فوق از حافظ و نیز بیت:
گنج زر گر نبود کنج قناعت باقیست آن که آن داد به شاهان، به گدایان این داد
(حافظ، ۱۳۷۳: ۳۸۴)

«آرایش مردم به بذل و سخاست.» [۵۵پ]
به دل

هرچند در دستنویس متعلق به کتابخانه مجلس، این دو واژه، متصل به یکدیگر و فاقد هر نقطه‌ای است؛ اما وجود دو دندان در آن به وضوح دیده می‌شود. در تهیه نسخه

چاپی گویا به وجود دو دندانۀ توجه نشده است. معنای عبارت نیز با قرائت «به بذل» متناسب است.

۷-۱۰- عدم‌توجه به لغات مهجور

گاهی عدم‌توجه یا ناآشنایی با واژه‌ای که در زمان مؤلف رایج و مورد استفاده بوده و در زمان مصحح متروک گردیده است، باعث خوانش اشتباه برخی واژگان می‌گردد. در نمونه‌هایی که در ادامه می‌آید، واژه کتابت‌شده در دستنویس کتابخانه مجلس در متن و شکل ظاهر شده در متن چاپی در زیر خط نوشته می‌شود.

«اگر چه پیوسته کار دل این مستمند و وار خاطر این نیازمند آن بوده...» [۸۷ر]
و آز

در لغتنامه دهخدا برای کلمه «وار» معنای «رسم و عادت» به نقل از برهان و جهانگیری و معنای «طرز و روش» به نقل از غیاث‌اللغات ثبت شده است (دهخدا، ذیل وار).

در دستنویس کتابخانه مجلس، عبارت مورد بحث به صورت «مستمند و وآر» کتابت و حرف الف در وسط کلمه با مد نوشته شده است، البته این امر در این دستنویس، بی‌سابقه نیست. به هر حال واژه «آز» در این عبارت فاقد معنا است.
«تا اگر روزی پادشاه امری حکمی میان دو مسلمان رجوع به او کند از حقیقت آن کما هو حقّه [۲۲۹ر] تقصّی تواند نمود و صدق و کذب آن حال را معلوم تواند
تقصّی

فرمود.» [۲۲۹پ]

در هر دو دستنویس موجود، به وضوح «تقصّی» نوشته شده است. دهخدا معنی «تقصّی» را به نقل از اقرب‌الموارد، «به نهایت چیزی رسیدن» و به نقل از منتهی‌الارب

«خلاص شدن انسان از مضيقه و بلیه و دین» و «رهایی یافتن از هرچه باشد» نوشته است (لغتنامه دهخدا، ذیل تفصی). پس متن چاپی نادرست می‌نماید.

با توجه به آنچه گذشت، ضرورت تصحیح مجدد این کتاب، ایجاب می‌کند که با دقت در متن نسخه نوشتارناخته، متنی صحیح‌تر عرضه گردد و تعلیقاتی مناسب برای آن فراهم شود.

۸- نتیجه‌گیری

کتاب انیس‌الناس یا رساله در اخلاق و سیاست، در سنه ثلاثین و ثمانمائه = ۸۳۰ توسط نویسنده‌ای از کارگزاران حکومتی، با موضوع حکمت عملی یا همان اخلاق و سیاست مدن و تدبیر منزل، تألیف و به ابراهیم سلطان، شاهزاده دانش‌دوست و هنرمند تیموری، دومین پسر شاه‌رخ و گوهرشادبیگم و فرمانروای فارس تقدیم شده است.

از این کتاب دو نسخه باقی‌مانده است. نسخه مربوط به کتابخانه مجلس به علّت باقی‌ماندن مقدمه مؤلف از گزند حوادث روزگار، ظاهراً در بردارنده نام مؤلف و نام کتاب است ولی نسخه متعلق به کتابخانه دانشگاه تهران به دلیل افتادگی آغاز نسخه، نام مؤلف و نام کتاب را مشخص نمی‌سازد و فهرست‌نگارانی که این نسخه ناقص را مشاهده و مطالعه نموده‌اند، با تأمل در متن کتاب و با توجه به موضوع آن، کتاب را ذیل عنوان «رساله در اخلاق و سیاست» یا «اخلاق و سیاست» معرفی و فهرست نموده‌اند.

عده‌ای از پژوهشگران این کتاب را از قوام‌الدین محمد یزدی و عده‌ای با توجه به واژه شجاع در خطبه کتاب آن را از فردی به نام شجاع دانسته‌اند؛ اما در مورد آثار و احوال او مطلبی ذکر نکرده‌اند. به نظر نگارندگان، واژه «شجاع» در خطبه کتاب، نام سلطان و یا اشاره‌ای به شاه شجاع می‌تواند باشد.

مؤلف در ضمن حکایتی تاریخی به اثر دیگری از خود به نام «فتح‌نامه سلطانی» اشاره کرده است. اسناد و مدارک ثابت می‌کنند این کتاب از قوام‌الدین محمد یزدی

است. علاوه بر این، اشعاری که از مؤلف در متن کتاب آمده قاعدتاً باید از کسی باشد که شهرتی در شاعری داشته است و با توجه به آثار باقی‌مانده از قوام‌الدین، می‌توان در حدسی قریب به یقین گفت که مؤلف کتاب کسی جز قوام‌الدین نیست و آنچه مانع این تصور گشته، یکی اشاره علامه قزوینی است که ایرج افشار نیز از آن تبعیت کرده و دیگر ناشناخته‌بودن نسخه دوم کتاب است که فهرست‌نگاران و نیز مصحح نسخه چاپی اطلاعی از آن نداشته‌اند. بنابراین مؤلف کتاب انیس‌الناس قوام‌الدین محمد یزدی است که به دلیل اعتقاد به اصول ملامتیه و به جهت اجتناب از کاری که موجب نمایش و شهرت شود ظاهراً از ذکر نام خود در کتاب پرهیز کرده است.

از این نویسنده تاکنون کتاب‌های انیس‌الناس، دیوان، منشآت و فتح‌نامه سلطانی یا فتح‌نامه صاحبقرانی شناسایی شده که غیر از کتاب انیس‌الناس بقیه آثار او هنوز تصحیح و چاپ نشده است. با توجه به این که کتاب «انیس‌الناس» در گروه کتاب‌های علمی و آموزشی قرار دارد و نیز با توجه به اینکه حجم قابل توجهی از مطالب آن برگرفته از قابوسنامه است، نثری ساده و روان دارد، هیچگاه مؤلف در آرایش سخن چنان غرق نشده که رعایت معنی را فراموش کرده باشد.

مؤلف کتاب، بسیاری از مضامین و مطالب خود را از کتاب‌هایی مثل قابوسنامه، کلیله و دمنه، گلستان، بوستان، مثنوی مولوی، خمسه نظامی و اشعار شاعرانی مثل حافظ، سعدی، مولوی، فردوسی و ... وام گرفته است. او هرچند منکر این مسئله نیست، اما خود را ملزم به اشاره به نام شاعران یا منابع مورد استفاده، ندانسته است و جز چند مورد انگشت‌شمار نام منبع یا شاعر اشعار مورد استفاده خود را ذکر ننموده است.

با وجود ارزشمندی نسخه چاپی موجود این کتاب و فضل تقدّم مصحح آن، که این کتاب را از نابودی حفظ و به علاقه‌مندان معرفی نموده و امکان تحقیق در آن را برای ایشان فراهم کرده است؛ اشکالاتی به قرار ذیل در این چاپ راه یافته است:

(۱) افتادن واژه یا عبارت از نسخه چاپی؛ (۲) اضافه شدن واژه یا حرفی به متن نسخه چاپی؛ (۳) عدم توجه به رمزهای حاشیه نسخه (عدم توجه به علایمی که نشان‌دهنده نوشته شدن مطلبی در حاشیه است. عدم توجه به کتابت دو نقطه در زیر واژه‌هایی که در پایان نیاز به حرف «ی» دارد، ولی ظاهراً فاقد آن است. عدم توجه به این امر که در دستنویس مورد بحث، گاهی علامت همزه بر روی «ه» بدل از «ای» است. عدم توجه به علامتی شبیه مد که گاهی زیر حرف «ح» گذاشته شده و ما را متوجه می‌سازد که واژه را با حرف «ج» نخوانیم؛ (۴) مواردی که برای مصحح نسخه چاپی، صورت صحیح واژه مشخص نبوده و از علامت سؤال (؟) در کنار واژه با نوشتن واژه «کذا» یا گذاشتن چند نقطه استفاده شده است. این موارد را گاهی با دقت بیشتر در دستنویس متعلق به کتابخانه مجلس، گاهی با جستجو در منابع مربوط، گاهی نیز با مراجعه به نسخه دانشگاه تهران می‌توان اصلاح نمود؛ (۵) تصحیح قیاسی نادرست؛ (۶) عدم اشاره به وضعیت و مشکلات نسخه (محوشدن، ناخوانا یا غلط بودن واژه؛ (۷) گاهی در نسخه چاپی در عوض واژه‌ای که در دستنویس کتابت شده، کلمه‌ای دیگر با همان معنی چاپ شده است؛ (۸) عدم توجه به تراشیدگی‌های متن؛ (۹) بدخوانی یا غلط‌های تایپی؛ و (۱۰) عدم توجه به لغات مهجور.

موارد ذکر شده ایجاب می‌کند که با دقت در متن نسخه نوشناخته، متنی صحیح‌تر به همراه تعلیقاتی مناسب برای این کتاب فراهم شود.^۲

یادداشت‌ها

۱. مرحوم منوچهر دانش‌پژوه (تفنگدار) استاد دانشگاه علامه طباطبایی بود و با محمدتقی دانش‌پژوه فهرست‌نگار صرفاً تشابه اسمی دارد.
۲. متن مزبور توسط نگارنده تصحیح شده و به عنوان رساله دکتری از آن دفاع شده است.

منابع

الف) کتاب‌ها

۱. آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن (بی‌تا)، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الطبعة الثانية، بیروت: دارالأضواء.
۲. بهار، محمد تقی (۱۳۸۰)، سبک‌شناسی، چاپ هفتم، تهران، امیرکبیر.
۳. حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۷۳)، دیوان حافظ، تصحیح محمد قزوینی و قاسم غنی، چاپ یازدهم، تهران: گنجینه.
۴. حافظیان بابل، ابوالفضل (۱۳۸۸)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۵. دانش پژوه، محمد تقی (۱۳۴۰)، فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران: دانشگاه تهران.
۶. _____ (۱۳۶۳)، فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران: دانشگاه تهران.
۷. دانش پژوه، محمد تقی و بهاء‌الدین علمی‌انواری (بی‌تا)، فهرست کتاب‌های خطی مجلس سنا، تهران: کتابخانه مجلس سنا.
۸. دانش پژوه، منوچهر (۱۳۸۷)، جایگاه نثر شیراز و فارس در تحول نثر فارسی در سده‌های هفتم تا نهم، تهران: فرهنگستان هنر.
۹. درایتی، مصطفی (۱۳۹۱)، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۱۰. _____ (۱۳۸۹)، فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۱۱. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، لغتنامه، چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.

۱۲. سعدی، مصلح‌الدین عبدالله (۱۳۷۹ الف)، بوستان، به کوشش غلامحسین یوسفی، چاپ ششم، تهران: خوارزمی.
۱۳. سعدی، مصلح‌الدین عبدالله (۱۳۷۹ ب)، کلیات، به کوشش بهاء‌الدین خرمشاهی، چاپ دوم، تهران: دوستان.
۱۴. شجاع شیرازی (۱۳۵۶)، انیس‌الناس، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۱۵. _____ (۱۳۹۳)، انیس‌الناس فی‌الاخلاق؛ مجموعه‌ای از حکایات و سخنان حکیمانه مربوط به قرن نهم، تحقیق و پژوهش وحید سبزیان‌پور و مرضیه دبیریان، تهران: یار دانش.
۱۶. شرف‌الدین علی یزدی (۱۳۸۸)، منشآت، به کوشش ایرج افشار، با همکاری محمدرضا ابویی‌مهریزی، تهران: ثریا.
۱۷. _____ (۱۳۸۶)، منظومات، به کوشش ایرج افشار، تهران: ثریا.
۱۸. عطارنیشابوری، فریدالدین (۱۳۸۱)، منطق‌الطیر، به اهتمام و تصحیح سیدصادق گوهرین، چاپ هجدهم، تهران: علمی و فرهنگی.
۱۹. _____ (۱۳۹۷)، منطق‌الطیر، به کوشش محمدرضا شفیعی‌کدکنی، چاپ شانزدهم، تهران: سخن.
۲۰. غنی، قاسم (۱۳۲۱)، تاریخ عصر حافظ، تهران: بانک ملی.
۲۱. قزوینی، محمد (۱۳۶۳)، یادداشت‌های قزوینی، به کوشش ایرج افشار، چاپ سوم، تهران: علمی.
۲۲. مستوفی بافقی، محمد مفید بن محمود (۱۳۸۵)، جامع مفیدی، به کوشش ایرج افشار، تهران: اساطیر.
۲۳. منزوی، احمد (۱۳۴۹)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.

۲۴. _____ (۱۳۸۱)، فهرستواره کتاب‌های فارسی، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

۲۵. نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۷۷)، کلیات، مطابق نسخه تصحیح‌شده حسن وحید دستگردی، به اهتمام پرویز بابایی، تهران: نگاه علم.

۲۶. نفیسی، سعید (۱۳۴۴)، تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، تهران: چاپخانه میهن.

۲۷. یارشاطر، احسان (۱۳۳۴)، شعر فارسی در عهد شاه‌رخ، تهران: دانشگاه تهران.

ب) مقالات

۱. بخشایی، سودابه و اکبر صیادکوه (۱۳۹۵): «بررسی و مقایسه قابوسنامه و انیس‌الناس (تحریر دیگری از قابوسنامه) (با تکیه بر تحول زبان)، نثرپژوهی ادب فارسی، سال ۱۹، شماره ۳۹، صص ۱۵-۳۵.

۲. بیانی، مهدی (۱۳۴۰)، «نسخه‌های خطی»، راهنمای کتاب، سال ۴، شماره ۳، تهران، صص ۲۴۴-۲۴۰.

۳. ----- (۱۳۴۱)، «فهرست مجملی از منشآت و مکاتیب و ترسلات فارسی»، نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، جلد ۲، صص ۴۹-۴۳.

۴. دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۵۰)، «دبیری و نویسندگی»، هنر و مردم، دوره جدید، شماره صد و یازدهم، صص ۵۶-۴۸.

۵. سبزیان‌پور، وحید و مرضیه دبیریان (۱۳۹۳): «تأثیرپذیری شجاع در فصل دوم کتاب انیس‌الناس از منابع فارسی و عربی»، متن‌پژوهی، سال ۱۸، شماره ۶۱، صص ۱۶۷-۱۳۵.

ج) پایان‌نامه‌ها

۱. دبیریان، مرضیه (۱۳۹۳)، «تأثیرپذیری کتاب انیس‌الناس از فرهنگ و ادب عربی و بازشناسی منابع آن»، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه رازی، کتابخانه مرکزی دانشگاه رازی.
۲. محمدی، جلال (۱۳۹۱)، «بررسی تأثیر قابوس‌نامه عنصرالمعالی و گلستان سعدی بر کتاب انیس‌الناس شیخ شجاع»، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد یاسوج، کتابخانه مرکزی.

د) نسخه خطی

۱. شجاع شیرازی (بی‌تا)، انیس‌الناس فی الاخلاق، شماره ۹۵۱۸، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۲. قوام‌الدین محمد یزدی (بی‌تا)، رساله در اخلاق و سیاست، شماره ۳۹۸۲، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

ه) وبگاه

1. <https://ganjoor.net/shahi/divan/ghazal/sh49>

Reference List in English

Books

- Agha Bozorg Tehrani, M. M. (n.d.). *Al-Dhari'a ila Tasanif al-Shi'a*, Dar al-Adwa. [in Arabic]
- Attar Neishabouri, F. (2002). *Mantiq al-Tayr* (S. S. Goharin, Ed.), Elmifarhangi. [in Persian]
- Attar Neishabouri, F. (2018). *Mantiq al-Tayr* (M. R. Shafiei Kadkani, Ed.), Sokhan. [in Persian]
- Bahar, M. T. (2001). *Stylistics*, Amir Kabir. [in Persian]
- Danesh Pazhu, M. T. (1961). *Catalog of the Central Library of the University of Tehran*, University of Tehran. [in Persian]

- Danesh Pazhuh, M. T. (1984). *Catalog of Microfilms of the Central Library of the University of Tehran*, University of Tehran. [in Persian]
- Danesh Pazhuh, M. (2008). *The Position of Shiraz and Fars Prose in the Evolution of Persian Prose in the 7th to 9th Centuries*, Farhangestan honar. [in Persian]
- Danesh Pazhuh, M. T., & Elmi Anvari, B. (n.d.). *Catalog of Manuscripts of the Senate Library*, Senate Library. [in Persian]
- Dehkhoda, A. (1998). *Lughatnama (Dictionary)*, University of Tehran. [in Persian]
- Derayati, M. (2010). *Catalog of Iranian Manuscripts*, Library, Museum and Document Center of IRAN Parliament. [in Persian]
- Derayati, M. (2012). *Catalogs of Iranian Manuscripts*, National Library and Archives Organization of the Islamic Republic of Iran. [in Persian]
- Ghani, Q. (1942). *Tarikh Asr-e Hafez*, Bank Melli Iran. [in Persian]
- Hafez, S. M. (1994). *Divan of Hafez* (M. Qazvini & Q. Ghani, Eds), Ganjineh. [in Persian]
- Hafezian Baboli, A. (2009). *Catalog of Manuscripts in the Library of the Islamic Consultative Assembly*, Library, Museum and Document Center of IRAN Parliament. [in Persian]
- Monzavi, A. (1970). *Catalog of Persian Manuscripts*, Regional Cultural Institute. [in Persian]
- Monzavi, A. (2002). *Catalog of Persian Books*, Center for the Great Islamic Encyclopedia. [in Persian]
- Mostowfi Bafqi, M. M. (2006). *Jameh Mofidi* (I. Afshar, Ed.), Asatir. [in Persian]
- Nafisi, S. (1965). *History of Poetry and Prose in Iran and in the Persian Language*, Mihan Printing House. . [in Persian]
- Nizami, E. (1998). *Kulliyat* (Collected works) (P. Babaei, Ed.; based on the corrected edition by V. Dastgerdi). Negah-e Elm. [In Persian]
- Qazvini, M. (1984). *Yaddasht-ha-ye Qazvini* (I. Afshar, Ed.), Elmi. [in Persian]
- Sa'di, M. A. (2000a). *Bustan* (G. Yousofi, Ed., 6th ed.). Kharazmi. [In Persian]
- Sa'di, M. A. (2000b). *Kolliat* (B. Khorramshahi, Ed.), Doostan. [in Persian]
- Sharaf al-Din Ali Yazdi (2009). *Monshaāt* (I. Afshar, & M. R. Abuei Mehrizi, Eds.), Soraya. [in Persian]
- Sharaf al-Din Ali Yazdi (2007). *Manzūmāt* (I. Afshar, Ed.), Soraya. [in Persian]
- Shoja (1977). *Anis al-Nas* (I. Afshar, Ed.), Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab. [in Persian]

Shoja Shirazi (2014). *Anis al-Nas fi al-Akhlaq: A Collection of Tales and Wise Sayings from the 9th Century* (V. Sabzianpour, & M. Dabirian, Eds.), Yare Danesh. [in Persian]

Yarshater, E. (1955). *Persian poetry in the era of Shahrukh*. University of Tehran. [in Persian]

Journals

Bakhshaei, S., & Sayadkoh, A. (2016). A comparative study of Qabusnama and Anis al-Nas (another version of Qabusnama) with emphasis on language evolution. *Nastarpazhuh-i Adab-e Farsi (Persian Prose Studies)*, 19(39), 15–35. [In Persian]

Bayani, M. (1961). "Handwritten Copies", *Rahnama-ye Ketab (Book Guide)*, 4(3), 240–244. [In Persian]

Bayani, M. (۱۹۶۲). "A General List of Persian Compositions, Correspondences, and Transcripts", *Journal of the Central Library, University of Tehran*, 2, 43–49. [In Persian]

Daneshpazhooh, M. T. (1971). "Editing and Authorship", *Journal of Arts and People, New Series*, (111), 48–56. [In Persian]

Sabzianpoor, V., & Dabirian, M. (2014). "The Influence of Shoja in the Second Chapter of Anis al-Nas from Persian and Arabic Sources", *Textual Studies*, 18(Fall), 135–167. [In Persian]

Theses

Dabirian, M. (2014). *The Influence of Anis al-Nas on Arabic Culture and Literature and a Recognition of Its Sources*, (Master's thesis). Razi University, Central Library of Razi University. [In Persian]

Mohammadi, J. (2012). *Investigating the Influence of Qabusnameh, 'Anis al-Nas, and Gulistan by Saadi on Anis al-Nas by Sheikh Shoja* (Master's thesis). Islamic Azad University, Yasuj Branch, Central Library. [In Persian]

Manuscripts

Shirazi, S. (n.d.). *Anis al-Nas fi al-Akhlaq*, No. 9518, Library, Museum and Document Center of IRAN Parliament. [in Persian]

Ghavam al-Din Mohammad Yazdi (n.d.). *Treatise on Ethics and Politics*, No. 3982, Central Library of University of Tehran. [in Persian]

Website

<https://ganjoor.net/shahi/divan/ghazal/sh49>